

Lamed

List za radoznale
Izabrao i priredio Ivan L Ninić

Godina 14

Broj 10

Oktober 2021.

Ben Dror Jemini

Industrija laži

Podrška transferu

U prvoj polovini dvadesetog veka, razmena stanovništva bila je međunarodno prihvatljiva norma. Ta je ideja naišla na globalnu podršku, uključujući tu i arasko-jevrejski kontekst. Među onima koji su sa entuzijazmom podržavali takav transfer bili su lideri sa Zapada, ali i arapski državnici iz Egipta, Iraka, Sirije i Jordana.

Pre oko osamdeset godina, šestorica poštovanih džentlmena razradila je plan razdvajanja dvaju naroda, kako bi se sprečila mogućnost da većina iskasapi manjinu. Ta su šestorica predvidela dve etnički homogene teritorijalne jedinice, a bila je predviđena razmena stanovništva među njima. Gospoda su više volela da transfer bude dobrovoljan, dok su opciju „prinudnog transfera“ ostavila samo kao poslednju mogućnost.

Zasluge za ideju homogenih država, kao i za razmenu stanovništva, indirektno pripadaju lideru većine na toj teritoriji. Kada je bio upitan da li bi zemlja mogla da „prihvati“ postojeću manjinsku populaciju, on je jednostavno odgovorio sa „Ne“. Kada je bio upitan da li bi premeštanje manjine bilo potrebno, možda čak i silom, lider je jednostavno odgovorio da to pitanje treba ostaviti za budućnost.

Ko je bio taj lider? Niko drugi do palestinski lider, Muftija Hadž Amin al-Huseini, koji je svedočio pred Pilovom komisijom 1937. godine.¹

Pilova (Lord Robert Peel) komisija, poznata pod formalnim nazivom Palestinska kraljevska komisija (Palestine Royal Commission) bila je uspostavljena posle arapskog ustanka koji je 1936-1939. godine vođen protiv britanskih i jevrejskih interesa u Palestini. Ona je proizvela plan razgraničenja koji su Arapi žestoko odbacili.² Teško je razumeti veličinu značaja Komisije kao

prelomnog trenutka u arapsko-jevrejskom sukobu.

Članovi Komisije su bili veoma temeljni u svom radu.³ Prikupili su obimnu dokumentaciju, razgovarali sa stotinama Jevreja, Arapa i Britanaca, i proputovali kroz razne delove zemlje. Pripremili su debeli izveštaj na 404 strane. To je značajan dokument, ne samo kao istorijska preporuka i zaključak, već i zbog svojih odeljaka sa informacijama koje čine pozadinu celog slučaja. Tu je i detaljna istorija Erec Izraela, istorija odnosa Jevreja i Arapa, istorija njihovog sukoba, kao i široko pokrivena delatnost britanske administracije koja je upravljala Mandatom. Čak i najciničniji posmatrači, kao što je post-cionistički izraelski novinar-istoričar Tom Segev, priznali su da su članovi Pilove komisije obavili ozbiljan posao.⁴

Pilov plan nije bio prvi predlog o razgraničenju. Još pre toga su se provlačile ideje i inicijative o razgraničenju – od strane kako Palestinaca tako i Jevreja – da bi se stvorio homogeni jevrejski nacionalni dom, ili kako je taj predlog glasio: „bez Arapa“, čak i ako je to podrazumevalo „određeni transfer stanovništva i imovine“.⁵

Ono što Pilov izveštaj čini jedinstvenim je uvid da se sukob između dve nacionalne zajednice u Mandatnoj Palestini „ne može ugušiti“.⁶ Ono što ovaj dokument čini prekretnicom u arapsko-Izraelskom sukobu je zvanični status Komisije, kao i njena preporuka da se Erec Izrael Mandatne Palestine podeli na dve etnički homogene države – arapsku i jevrejsku.

Cilj: sprečiti masovnu klanicu

Percepcija Komisije o arapsko-jevrejskom sukobu sa etničkog stanovišta, kao i njene preporuke na osnovu tog saznanja, bile su proizvod tog vremena. Članovi Komisije su pretpostavili da dva naroda, od kojih svaki ima sopstvenu nacionalnu svest, ne mogu da žive zajedno u jednoj državi. Svaki pokušaj da ih se natera da žive u jednoj državi završiće se humanitarnom katastrofom, jer je spor postajao sve gadniji i sve žešći kako je vreme prolazilo.

Od posebnog značaja je bilo Muftijino svedočenje, u kome je on otvoreno odbio da garantuje živote i bezbednost imovine Jevreja. Tom Segev, koji nije osoba koja se jako divi cionizmu, to odbijanje tumači kao upozorenje na ono što će naići u budućnosti: „Muftija je rekao da nema šanse za koegzistenciju dve nacije koje su toliko različite, i da će svaki pokušaj da se takvo rešenje nametne dovesti do štete za obe strane“.⁷

U Izveštaju se kaže:

“Mi ne dovodimo u pitanje iskrenost ili humanost Muftijinih namera, kao i namera njegovih kolega; ali ne možemo da zaboravimo ono što se nedavno dogodilo asirskoj manjini u Iraku, uprkos sporazumu i eksplicitnim uveravanjima; niti možemo da zaboravimo da mržnja arapskih političara prema Nacionalnom Domu nikada nije bila skrivana i da sada prožima celinu arapskog stanovništva.”⁸

U svetlu tako toksičnog miljea, preporuka za stvaranje dveju homogenih država činila se naj-moralnijom opcijom – ukoliko se želeo sprečiti veliki masakr Jevreja. To je Komisiji bilo jasno već 1937. godine. Naknadne izjave arapskih lidera, koje su uključivale otvorene pretnje uništenjem, učinile su da podela bude još neophodnija nego što je ranije bila – naročito u svetlu talasa etničkih homogenizacija koji je zahvatio Evropu i druge delove sveta (što će se ponoviti i posle Drugog svetskog rata).

Pošto je shvaćeno da je podela neizbežna, Komisija je predložila stvaranje etničke homogenizacije u Mandatnoj Palestini kroz uzajamni transfer stanovništva preko predloženih granica. Stoga je Odeljak 10 izveštaja glasilo:

Razmena teritorija i stanovništva: Da bi razgraničenje efikasno promovisalo u konačni sporazum, ono mora da podrazumeva više od crtanja granica i uspostavljanja dveju država. Pre ili kasnije treba da dođe do razmene teritorija i, koliko je god moguće, razmene stanovništva.⁹

Istoričar Beni Moris veruje da je to bilo neophodno da bi se sprečilo stvaranje iredentističke arapske manjine unutar jevrejske države, i da bi se napravilo mesta za buduće jevrejske useljenike.¹⁰ Jedan od članova Komisije video je transfer kao „idealno rešenje“ i ukazao na grčko-tursku razmenu stanovništva za koju je rečeno da je kao rezultat imala „prijateljskiji odnos Turske i Grčke nego što je ikad bio“. Razmena je stajala na moralnoj osnovi jer su poteškoće koje je ona izazvala počivale na „ravnoteži mira i prijateljstva“.¹¹ I zaista, u samom izveštaju se turski predsedan činio kao primer uspešne homogenizacije i moralnog razrešenja.¹²

Pilova Komisija nije bila prva koja je podržavala homogenizaciju kao prihvatljivo i moralno rešenje. Godine 1934, izvestan broj godina pre

nego što je Lord Pil kročio na Svetu Zemlju, Sekretar Nacionalne komisije manjina Lige naroda, Karlajl Makartni (Carlile Macartney), objavio je debelu knjigu pod naslovom *Nacionalne države i nacionalne manjine*.¹³ Autor je shvatao destruktivni potencijal međuetničkih sukoba unutar nacionalnih teritorija – koji je zaista bio osuđen na žestoku kulminaciju u roku kraćem od decenije. Makartni je naglašavao da su „nacionalna država i nacionalne manjine nekompatibilne“.¹⁴ U takvoj situaciji je potrebno ponovo povući granice tako da budu saglasne sa etničkim podelama, rešiti problem putem migracija i razmene stanovništva, ili promeniti državu tako što više neće biti nacionalna. On je bio uveren da treba odabrati jedno od ova tri moguća rešenja, da bi se izbeglo četvrto, najstrašnije – fizičko uništenje jedne od grupa u sukobu.¹⁵

Prva polovina dvadesetog veka bila je period u kome je ideja kulturno-etničke homogenizacije bivala sve popularnija. Među njenim pristalicama našao se i Fridtjof Nansen, istraživač Severnog pola i dobitnik Nobelove nagrade. Nansen je bio među onima koji su pogurali sporazum između Turske i Grčke u vezi razmene stanovništva. Mada je i ranije na Balkanu bivalo *de facto* transfera stanovništva, međunarodni kišobran legitimnosti koji je dat tursko-grčkom transferu učinio je predsedan u međunarodnim odnosima i u akademskom govoru, ali i u jevrejsko-arapskom sukobu na području Mandatne Palestine.

Pravna podrška transferu

Nisu samo političari podržavali transfer stanovništva. Ideju je podržavalo i najviše svetsko sudsko telo tog vremena. Godine 1930. je Stalni sud za međunarodnu pravdu objavio savetodavno mišljenje u kome je tumačen sporazum o razmeni stanovništva između Grčke i Bugarske. U njemu se kaže:

“Stoga je generalna svrha ovog instrumenta, uz što širu meru recipročne emigracije, da se na Balkanu eliminiše ili umanja značaj centara iredentističke agitacije, koji su se u prošlosti tako često pokazali kao uzrok žalosnih incidenata ili ozbiljnih konflikata i da se efikasnije nego u prošlosti učine procesi pacifikacije u zemljama Istočne Evrope.”¹⁶

Sedam godina kasnije je tu ideju formalno priznala i Pilova Komisija.

Arapska podrška transferu

I palestinsko-arapski nacionalni pokret imao je lidere koji su podržavali ideju podele zemlje na dve homogene države. Jedan od prvih je bio

Musa al-Alami, član Visokog arapskog komiteta i predstavnik Palestinaca u Arapskoj ligi.¹⁷ Alami je u Kanton planu, koji je prezentirao 1933. godine, usvojio ideju etničkog razdvajanja, i tu je jasno rekao da podržava ideju da jevrejska teritorija bude „nezavisni kanton, bez Arapa“.¹⁸ Teritorija koja je bila predviđena za Jevreje prostirala se od Tel Aviva do Atlita, duž morske obale, što je bilo područje koje je pre 1948. uključivalo na desetine arapskih sela. Alami nije objasnio na koji način će ta teritorija ostati „bez ijednog Arapina“, ali je odgovor na to pitanje očigledan.

Ono što je Alami nagovestio, glasno je izrekao dr Ahmad Samih Kalidi, otac palestinskog historičara Valida al-Kalidija.¹⁹ Njegov detaljni plan je išao toliko daleko da je predviđeno potpuno političko razdvajanje (ne samo na „kantone“ koji su nadgledani od strane višeg političkog tela). Po tome bi jevrejska država sadržala obalu, dolinu Jezreel, dolinu Kinrot (t.j. bazen jezera Kineret), i deo Galila koji bi se kretao linijom Tel Aviv – Haifa – Bet Sean – Tiberias – Metula. Da bi se obezbedilo potpuno etničko razdvajanje, dr al-Kalidi je predložio izvesnu razmenu stanovništva i teritorija.²⁰ Arapska pobuna, u kojoj su radikalni nacionalisti vodili glavnu reč, koristila je zastrašivanje i terorizam da bi utišala umejene glasove u arapsko-palestinskom taboru (bilo je i onih koji su pobjegli, a neki su ubijeni). To je imalo efekat hlađenja koji je trajao godinama, a možda će i duže.

Godine koje su protekle – a naročito događaji u Drugom svetskom ratu – uticali su na viđenje arapsko-jevrejskog sukoba. Arapski lideri su počeli da se zagrevaju za ideju razdvajanja, nacionalnu državu i na *de facto* homogenost. Tako je ideju podržao i Nuri al-Sa'id, jedan od istaknutih lidera u arapskom svetu tokom 1930-ih i 1940-ih, otvoreni pan-arabista i četrnaest puta premijer Iraka.²¹ Već decembra 1944, u razgovoru sa jednim britanskim diplomatom, al-Sa'id je podržao podelu Palestine, pa čak i „potrebu premeštanja Arapa iz jevrejske države i smatrao je da bi to moglo da se učini razmenom“.²²

Nuri je svoj stav ponovio kao deo generalnog pristupa arapsko-jevrejskim odnosima, baziranog na izbegavanju stvaranja pan-arapske „dileme o bezbednosti“ koja bi mogla ceo region da odvuče u rat. U razgovoru sa britanskim zvaničnikom u Transjordaniji, Ser Alekom Kirkbrajdom (Kirkbride), on je insistirao na značaju stvaranja etničke homogenosti kojom bi se sprečilo ono što je on nazvao „cionističkom opasnošću“ do koje bi došlo stvaranjem jevrejske države nastanjene Jevrejima.²³

Aršad al-Umari, poznati arhitekta po profesiji, koji je šest meseci 1946. godine bio premijer

Iraka (pošto je pre toga bio član parlamenta i zauzimao razna ministarska mesta, uključujući i spoljne poslove), izrazio je slično mišljenje.²⁴ Toga nije bilo samo u Iraku. Prema izveštaju Stalnog britan-skog ministra na Bliskom istoku, Lorda Mojna (Moyné), premijeri Egipta i Jordana su takođe podržali etničko razdvajanje u Palestini, mada to možda nisu „otvoreno izavili“.²⁵

I u Jordanu je bilo podrške za etničku homogenizaciju. Kralj Abdulah I je bio jedini arapski lider koji je 1937. otvoreno podržao Pilov Plan, pa je zbog toga bio oštro kritikovan od strane drugih arapskih lidera.²⁶ Dokumenti iz britanskih arhiva otkrivaju da je svoju poziciju u prilog homogenizacije zadržao i posle završetka Drugog svetskog rata. U telegramu koji je Kirkbrajd poslao 1946. godine svojoj vladi, kaže se da Kralj i njegov premijer podržavaju podelu i razmenu stanovništva kao jedino praktično rešenje za Palestinu.²⁷

Četiri dana kasnije Kirkbrajd je još jednom izvestio da Aman snažno podržava podelu i transfer stanovništva. Uz Kralja Abdulaha, Samir al-Rifai, visoki jordanski političar poreklom iz Palestine, i šest puta premijer Jordana, takođe je podržao transfer.²⁸ U daljem tekstu će se videti da su Sa'id i Rifai bili uključeni u još jednu inicijativu za transfer.

Jordanski premijer Ibrahim Hašem, i on palestinskog porekla, takođe je snažno podržavao transfer stanovništva. Jula te godine Kirkbrajd je izvestio o razgovoru koji je s tim čovekom vodio, i o pristupu kojim se priznaje potreba za smanjenjem etničkih trvenja, tako što će biti uspostavljena homogenizacija. Hašem je tada proročanski rekao: „jedino pravedno i trajno rešenje leži u apsolutnom razdvajanju poplacija; ostaviti Jevreje u arapskoj državi ili Arape u jevrejskoj, neizbežno će voditi daljim problemima“. On je priznao da tako nešto ne može da izrekne javno, iz straha da bi bio optužen za izdaju, i pretpostavio da bi viši arapski lideri „bili podeljeni na one koji misle isto kao on, ali ne smeju da iskažu svoje mišljenje, i na ekstremiste koji jednostavno zahtevaju nemoguće“.²⁹

Naravno, upitna je pouzdanost tih izjava u prilog podele teritorije i razmene stanovništva. Al-Sa'id – poznat pod nadimkom „Stara lisica“ – često je bio neiskren, a svakako nije zaljubljen u Cion. Abdulah I je takođe bio veliki spletkaroš, stručnjak za neiskreni govor i isto takve akcije, što je u arapskom svetu često shvatano kao izdaja.³⁰ Hašemitima su generalno bili poznati po tome što su posebno pritvorni, što su često svojim britanskim gospodarima govorili ono što ovi žele da čuju. Međutim, ostaje ono ključno: podrška za podelu i razmenu stanovništva

smatrala se mogućim rešenjem koje je bilo vredno spomena, ako ništa drugo ono kao ulog u cenjanju među višim arapskim liderima, kako palestinskim, tako i onim drugim.

Pilova komisija nije samo omogućila cionističkom pokretu da razgovara o transferu stanovništva,³¹ ona je takođe omogućila legitimnost arapskim liderima da se zalažu za etničku homogenost. O tim idejama su arapski lideri razgovarali iza zatvorenih vrata, oslanjajući se na diskreciju svojih britanskih sagovornika.

Sama pozicija je bila jasna. Transjordanija je tri puta u toku samo jednog meseca istupila sa tak-vim zahtevom! Tokom 1949. godine Sa'id je šest puta pokušao da progura ideju o razmeni stanovništva. Tokom serije susreta sa zapadnim diplomatama on je predlagao preseljenje stotina hiljada Jevreja iz arapskog sveta u Izrael u zamenu za sličan broj palestinskih izbeglica. On je svojim sagovornicima govorio da prisustvo velike jevrejske zajednice u njegovoj zemlji može da dovede do nestabilnosti, jer u njegovoj zemlji ima sila koje žele da ih kazne za arapski poraz pretrpljen u ratu sa Izraelom. Jednom američkom diplomati je rekao da želi da sprovede „dobrovoljnu razmenu, na *pro rata* osnovi, Jevreja iz Iraka u zamenu za (palestinske) Arape“. Objasnio je da to predlaže iz straha da bi „vatreni Iračani mogli da uzmu stvar u (svoje) ruke i da izazovu neizrecive nesreće hiljadama nedužnih osoba“.³²

Slično je bilo rečeno i u Siriji. Tokom pregovora o prekidu vatre, aprila 1949, Husni al-Zaim, tadašnji vojni vladar Sirije, pokrenuo je zanimljiv predlog o preseljenju 300.000 Palestinaca u Siriju, kao deo mirovnog sporazuma između dve zemlje.³³ O ovoj ponudi su istoričari raspravljali, pa su neki optuživali Izrael da je propustio priliku da obezbedi mir sa Sirijom.³⁴ Mada je taj argument legitiman, tu se propušta poenta da je Zaim razmatrao ideju o *de facto* transferu Palestinaca na teritoriju Sirije, u interesu mira. Tada je već bilo 100.000 Palestinaca u logorima u Siriji, pa je pretpostavka da bi trebalo još 200.000 ljudi dodati, i da bi oni poslužili razvoju vrlo zaostale zemlje. Sama ta inicijativa, koja je došla od arapskog lidera, pokazuje da su tu ideju arapski lideri smatrali legitimnom – čak i posle Drugog svetskog rata i posle ponižavajućeg poraza koji su Arapi pretrpeli 1948. godine.

Razlozi zbog kojih su Arapi podržavali premeštanje stanovništva

Kada se 1950. vratio na mesto premijera Iraka, Sa'id je energično zastupao planove preseljenja Jevreja iz Iraka. U prvo takvo preseljenje bio je

uključen veliki transport avionima britanske avio-kompanije. Drugo je bilo prevoz Jevreja kopnom, preko Jordana, a treće je bilo slanje u logore u iračkoj pustinji.³⁵ Svoje razmišljanje je objasnio palestinskom istoričaru Arifu al-Arifu:

„Jevreji su oduvek bili izvor zla i štete u Iraku. Prodali su svoju imovinu u Iraku; nisu imali svoju zemlju koju su mogli da obrađuju među nama. Kako bi, onda, mogli da prežive? Šta bi radili ako bi ostali u Iraku? Ne, ne, prijatelju, za nas je bolje da ih se rešimo dok još uvek možemo.“³⁶

Istina je bila da Jevreji u Iraku nisu bili špijuni – čak je među njima bio i vrlo mali broj cionista – a vlada je već bila nacionalizovala njihovu imovinu; ona nije bila prodana po slobodnoj volji. Arif se kolebao u vezi transfera, ne toliko sa moralnog stanovišta, već više iz želje da „Jevreje Iraka i njihovu imovinu učini kolateralom“ u roku od jedne do dve godine i da time pritiska Izrael da reši palestinski problem.

Jordanski premijer Samir al-Rifai, koji je podržavao transfer, odbio je da propusti Jevreje kroz jordansku teritoriju. Plašio se da će time izazvati bes palestinskih izbeglica u Jordanu. Debata u vezi te priče, kako je opisao tadašnji britanski ambasador u Amanu, skoro da se završila tučom. Na kraju je Sa'idov prvi plan ostvaren, uz prećutnu saglasnost Jordanaca da Jevreji budu u avio-nima tokom preletanja jordanskog vazdušnog prostora.³⁷

Tako je Sa'id tokom 1930-ih podržao transfer Palestinaca, razmenu stanovništva 1940-ih, i prevoz Jevreja iz Iraka 1950-ih. Teško je objasniti njegovu opsesiju tim idejama. Sa stanovišta ove knjige značajno je to što je on smatrao da je transfer stanovništva legitimna stvar, a da ostali, koji su se u principu protivili njegovom planu, nisu to činili iz principijelnih razloga – što je kulminiralo kroz saglasnost jordanske vlade da avioni prelete preko jordanske teritorije.

Od vremena kada je objavljen Pilov izveštaj 1937. godine, premeštanje stanovništva se smatralo manjim od dva zla: uprkos nedostacima, to bi rešenje, na duge staze, sačuvalo ljudske živote i dozvolilo lakše ostvarenje nacionalnih prava na obe strane. To su argumenti koji su, pre svega, Pilovom planu doneli široku međunarodnu podršku.³⁸ Članovi britanskog parlamenta su ga smatrali „jednim od najvažnijih dokumenata u dvadesetom veku“. I britanska vlada je podržala plan, mada je svoju podršku kasnije povukla zbog protivljenja svog ministarstva spoljnjih poslova.³⁹

Istoričar Beni Moris, koji je iskopao dokaze o podršci razmeni stanovništva, kako među Jevrejima, tako i među Arapima, smatra da su

arapski lideri ozbiljno podržavali tu ideju. On kaže da je motivacija arapskih lidera ležala u kalkulaciji da se samo razdvajanjem može naći izlaz iz palestinskog lavirinta – izlaz koji je dovoljno mudar, primenljiv i pravedan. Razdvajanje kao sporazum mogao bi da opstane samo ako je zasnovan na etnički homogenim nacionalnim državama. Velika i gundajuća arapska manjina u jevrejskoj državi bila je recept za nestabilnost, ako ne i za nesreću.⁴⁰ Na isti način je i prisustvo velikih jevrejskih manjina u arapskim zemljama moglo da bude pretnja postojećim režimima – bilo kao laka meta nacionalističkim grupama (što se, zapravo, i dogodilo) ili iz straha vlasti da bi Jevreji mogli da postanu „peta kolona“ unutar država u kojima su živeli. Uzimajući u obzir da su ta međunarodno priznata rešenja i sprovedena – često na okrutan način – u Istočnoj Evropi i u Aziji (Indija i Pakistan), podrška Sa'ida i ostalih, razmeni stanovništva bio je prosto slučaj ponašanja u skladu sa razmišljanjem i globalnim normama tog vremena.

Podrška sa Zapada, oklevanje cionista

Početkom 1940-ih britanska Laburistička stranka je podržavala transfer stanovništva kao odgovarajuće rešenje problema u mandatnoj Palestini. Slične ideje su podržavali Ruzvelt i Herbert Huver; čehoslovački predsednik Edvard Beneš; viši britanski državnici, kao što su Leopold Ameri (Amery) i Artur Vočhoup (Arthur Wauchope), koji su obojica bili visoki administratori u kolonijama, dok je ovaj drugi kasnije bio Visoki komesar u Palestini; američki političari, kao što su bili senator Klod Peper (Claude Pepper) i američki ambasador u Moskvi Vilijam Kristijan Bulit (William Christian Bullitt); i pisci i intelektualci, kao što je bio britanski filozof i kritičar društva Bertrand Rasel (Russell).

Među pristalice je spadao i britanski intelektualac Norman Angel, oštar protivnik nacizma i fašizma, koji je početkom 1930-ih dobio Nobelovu nagradu kao priznanje za mirovni aktivizam i ideje o besmislenosti rata u modernim vremenima (što je 1910-ih smatrano zastarelim i ekonomski iracionalnim). Angel je zastupao ideju preseljenja Arapa sa mandatne teritorije u manje razvijene regione arapskog sveta, kako bi se omogućilo uspostavljanje jevrejske države koja bi mogla da apsorbuje milione Jevreja iz celog sveta.

On nije bio jedini dobitnik Nobelove nagrade zbog takvih ideja. Kristijan Lange, predstavnik Norveške u Ligi naroda i dobitnik Nobelove nagrade 1921. godine za postavljanje temelja organizacije Liga naroda, takođe je podržavao

transfer. Lange je, međutim, bio uveren da su granice koje je iscrtala Pilova komisija bile nedovoljne za održivu jevrejsku državu, pa je smatrao da one treba da uključe i pustinju Negev. Zbog toga bi trebalo beduinsko stanovništvo preseliti, a Lange je smatrao da bi troškovi tog postupka bili srazmerno mali.⁴¹

Dok je ideja o preseljenju stanovništva uzimala maha na Zapadu, cionisti su oklevali. Podrška nije dolazila sa margina, već od moćnih i uticajnih ličnosti. Na primer, predsednik SAD Herbert Huver (Hoover) je smatrao: „Takođe treba razmotriti mogućnost primene herojskog leka – transfera stanovništva... teškoće kod preseljenja su velike, ali su ipak manje od neprekidne patnje manjina i neprekidnog ponavljanja rata“.⁴²

Huver je kasnije u više navrata razjasnio da bi to bilo rešenje izraelsko-arapskog sukoba, i predlagao je preseljenje Arapa iz Palestine u Irak. Godinu dana posle njega je istu ideju predstavio i britanski premijer Vinston Čerčil, uz jače naglašavanje:

“Iseljenje je metod koji će, koliko je do sada bilo moguće videti, biti ono što najviše zadovoljava i ima najduže efekte. Neće biti mešanja stanovništva koje izaziva beskrajne probleme... Biće učinjen čist rez. Mene ne uznemiravaju ta premeštanja za koja, u modernim uslovima, ima više mogućnosti.”⁴³

Kasnije je ta ideja dobila međunarodnu potvrdu u Ugovoru iz Potsdama, kojim je formalno potvrđena odluka o iseljenju etničkih Nemaca iz Istočne i Centralne Evrope. To je iseljavanje zapravo počelo i pre nego što je odluka doneta.

A šta je sa cionistima?

Treba jasno reći da je bilo cionističkih vođa, kao što su Izrael Cangvil (Zangwill) i Artur Rupin (Ruppin), koji su se bavili idejom transfera,⁴⁴ ali podrška toj ideji od strane cionista nikada nije bila odsečna, sa entuzijazmom i jednoglasna, kao što je bio slučaj 1930-ih i 1940-ih u Evropi. Nijedna od partija u Izraelu nije imala premeštanje stanovništva kao deo svoje političke platforme, a čak i oni koji su ga podržavali činili su to samo u slučaju da Britanci stoje iza izvođenja operacije, ili je izvedu u potpunosti, a ako ne – transfera neće biti. Smatralo se da je ideja nepraktična i nerealna. Čak i da je cionistički pokret želeo da je sprovede u delo, on za tako nešto nije imao snage.⁴⁵

Zanimljivo je napomenuti da su se, kasnije, revizionistička desnica i anti-cionistička levica sreli, i da su svi koristili prilično marginalne citate cionističkih vođa – između ostalih čak i citate Teodora Hercla – da bi dokazali široku podršku transferu stanovništva. Sve to zajedno ne menja činjenicu da su to bile samo sporadična,

epizodna razmišljanja, a nikako veliki plan ili bilo šta tome približno. Beni Moris zaključuje: „Transfer stanovništva nikada nije postao opšta ili deklarirana cionistička politika“.⁴⁶ Cionistički pokret je čak pokušao da navede britansku Laburističku stranku da izmeni svoju platformu koja je bila za preseljenje stanovništva. Laburisti su ih ignorisali, uz tvrdnju njihove većine da taj transfer neće biti nasilan.⁴⁷

Eto, to je prava slika. Međunarodna zajednica je podržavala premeštanje stanovništva. Međunarodni sud pravde je obezbedio pravnu osnovu za tu operaciju. Skoro svi arapski lideri su je podržavali do neke mere. Transfer je bio ideja koja je sprovedena u Evropi posle oba svetska rata, i to u mnogo većim brojevima nego što čini problem palestinskih izbeglica – kako geografski tako i u smislu veličine populacije koja bi njime bila obuhvaćena.

Stvarno iznenađenje predstavlja minimalna podrška koju je toj ideji došla iz cionističkog pokreta. To, naravno, nije sprečilo istoričare da odstupe od svoje „agende“ – i to ne samo Pape – izvrtnja činjenica naglavačke, i tvrdnje da su sporadični izrazi podrške značili opštu i kompletnu podršku ideji transfera. Ova manipulacija činjenicama iskorišćena je da se promovise velika istorijska kleveta protiv cionističkog pokreta – to jest da su cionisti stajali rame uz rame sa zastupnicima ideje preseljenja stanovništva u tadašnjoj međunarodnoj zajednici.

Napomene

1. Jedini direktan citat – od stotina koje je sakupila - za koji je Pilova komisija odlučila da objavi je sledeći: „Pitanje: Da li Njegova eminencija smatra da bi ova zemlja mogla da asimiluje 400.000 Jevreja? Odgovor: Ne. Pitanje: Da li to znači da bi neki od njih morali da budu uklonjeni, ljubazno ili na silu? Odgovor: To moramo da ostavimo budućnosti da odluči.“ Videti u „Palestine Royal Commission Report“ (London, 1937), str.141, raspoloživo na <http://unispal.org/pdfs/Command5479.pdf>.

2. U vezi stava cionista prema Pilovom planu videti kod Benny Morris, *One State, Two Resolving the Israell Palestine Conflict* (Jedna država, dve države, razrešavanje izraelsko-palestinskog sukoba) (Yale University Press, 2010), str. 66. U vezi stava Palestinaca videti kod Sumantra Bose, *Contested Lands: Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka* (Države u sporu: Izrael-Palestina. Kašmir, Bosna, Kipar i Šri Lanka) (Harvard University Press, 2007), str. 223.

3. Predsedavajući Komisije, William Robert Peel, obavljao je dužnost britanskog ministra za Indiju. Uz njega je radio i bivši ambasador, bivši viši

kolonijalni službenici i jedan profesor istorije sa Oksforda.

4. Tom Segev, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs Under the British Mandate* (Jedna Palestina, kompletna: Jevreji i Arapi pod britanskim Mandatom) Henry Holt (New York: and Co., 2001).

5. Bilo je mnogo ranijih planova za podelu na autonomne zone, zemlja Jevreja i Arapa kao federacija, kao kantoni, pa čak i nezavisne države. Od njih su dva plana posebno zanimljiva, predložena od strane Arapa Palestine koji su radili kao viši službenici u administraciji Mandata. Musa al-Alami, privatni sekretar Visokog komesara, predložio je uspostavljanje nezavisnog jevrejskog kantona duž obale, od Tel Aviva do do Atlita, koji bi bio deo nezavisne palestinske države pod patronatom Mandata. Iste tegodine je Dr. Ahmad al-Khalidi, zamenik direktora odeljenja za obrazovanje Mandata, i direktor arapskog koledža u Jerusalimu, predložio proširenje kantona tako da u njega uđu dolina Jezreel i istočni Galil, i da se obezbedi etničko razdvajanje. Videti kod Gabriel Cohen, "Ra'ayon Halukat EretzYisra'el Ve-Medinah Yehudit 1933-1935 (Bemaga'ei Italya, Memshelet Britanijah, HaTenu'ah Hatziyonit Ve-Hamanhigut Ha-Aravit)," *Hatziyonut* 3 (1973), str. 386-391; Netanel Katzburg, "Ha'asor Hasheni Lemishtar Hamandat Be-Eretz Yisra'el, 1931-1939," u Moshe Lissak, ed., *Toldot Hayishuv Hayehudi Be-Eretz Yisrael Me'az Ha-Aliyah Harishonah: Tkufat Haman-dat Habriti*, vol. 1 (Jerusalem, 1993), str. 385, Susan, L. Hattis, *The Binational Idea in Palestine during Mandatory Times* (Binacionalna ideja u Plestini tokom Mandata) (Haifa, 1970), Pp. 123-126.

6. Palestine Royal Commission Report, str. 370.

7. Segev, *One Palestine, Complete*, str. 326.

8. Palestine Royal Commission Report, p. 141.

9. Ibid., p. 389.

10. Morris, *One State, Two States*, str. 53.

11. Ibid., str. 53-54.

12. Palestine Royal Commission Report, str. 390

13. Carlile A. Macartney, *National States and National Minorities* (Nacionalne države i nacionalne manjine)(Oxford, 1934).

14. Ibid., str. 422.

15. Ibid., str. 423.

16. Grčko-bugarske zajednice, Advisory Opinion, 1930 P.C.I.J. (ser. B) br. 17 (31.juli), raspoloživo na <http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1930.07.31greco-bulgarian.htm>.

17. „al-Alami, Musa," u Yaakov Shimoni, ed., *Lexicon Politi shel Ha'Olam lHa'Aravi*, (Jerusalem, 1991), str. 323.

18. Cohen, "Ra'ayon Halukat Eretz-Yisra'el," str. 387.

19. „al-Khalidi, Mishpahat," u Shimoni, *Lexicon Politi*, p. 113.
20. Cohen, "Ra'ayon Halukat Eretz-Yisra'el," str. 390; Weiner Reid Justus, "Israel-Aral Negotiations: A Long and Winding Road," (Izraelsko-arapski pregovori: Dug i zavojit put) *Jerusalem Center for Public Affairs*, 1. septembar 1999, str.
21. O njegovom životu i aktivnostima, videti Peter Sluglett, „Abd al-Ilah“, u *Encyclopaedia of Islam* (2007)
22. Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited* (Još jednom o problemu palestinskih izbeglica)(Cambridge Unis Press, 2004), str. 58.
23. Ibid., str. 58.
24. Ibid., str. 57-58.
25. Benny Morris, *The Road to Jerusalem: Glubb Pasha, Palestine and the Jews* (Put za Jerusalem: Glub Paša, Palestina i Jevreji)(London: I.B. Tats. 2003), str.
26. Mary C. Wilson, *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan* (Kralj Abdulah, Britanija, i stvaranje Jordana) (Cambridge Univerreit. Press, 1999), str. 122-123.
27. Morris, *Birth of the Palestinian Refugee Problem*, (Rođenje problema palestinskih izbeglica) str.
28. Wilson, *King Abdullah*, str. 256, n. 51.
29. Morris, *Birth of the Palestinian Refugee Problem*, str. 58.
30. Videti anti-hašemitsku kritiku u Ronen Yitzhak, *Abdallah AL-Tall, Arab Legion Officer Arab Nationalism and Opposition to the Hashemite Regime* (Abdulah al-Tal, oficir Arapske legije, arapski nacionalizam i protivljenje hašemitskom režimu) (Brighton: Sussex Academic Press, 2012).
31. Benny Morris, "He'arot al Hahistoriyografiya Hatziyornit Vera'ayon Ha-Transfer Beshanim 1937-1944," u Benny Morris, *Tikun Ta'ut: Yehudim ve-"Aravim be-Erets-Yisra'el, 1936-1956* (Tel Aviv: Am Oved, 2000).
32. Sa'id je rekao slične stvari Komisiji za pomirenje UN 18. februara 1949, jednom američkom diplomati 8. marta, službeniku britanskog ministarstva spoljnjih poslova avgusta meseca, zvaničniku britanske ambasade u Bagdadu septembra, takođe i UN zvaničniku septembra meseca. Videti Ya'akov Meron, "Why Jews Fled the Arab Countries," (Zašto su Jevreji pobjegli iz arapskih zemalja) *Middle East Quarterly* 2, no. 3 (September 1995), str. 47-55.
33. Avi Shlaim, "Husni Za'im and the Plan to Resettle Palestinian Refugees in Syria," (Husni Za'im i plan raseljavanja palestinskih izbeglica u Siriji) *Journal of Palestine Studies* 15, no. 4 (1986), str. 68-80.
34. U vezi debate po ovom pitanju videti Itanmar Rabinovitch, *Hashalom Shechamak: Yahasei Yisrael-Arav 1949-1952* (Tel Aviv: Keter, 1991), ch. 3; Moshe Maoz, *Yisrael-Syria Sof Hasichsuch?* (Tel Aviv: Maariv, 1996), str. 28-34.
35. Gilbert, *In Ishmael's House* (U kući Išmaela), str. 247; Meron, "Why Jews Fled" (Zašto su Jevreji pobjegli); Sir Alec Kirkbride, *From the Wings: Amman Memoirs, 1947-1951* (London: Frank Cass, 1976), str. 115-116.
36. Arif al-Arif, *Al-Nakba, 1947-1955 Nakbat Falastin wal-Fardus al-Mafkud*, vol. 4 (Sidon and Beirut, 1953), str. 853.
37. Arif se seća koliko se iznenadio kada je čuo urlanje tih aviona (ibid., str. 894).
38. Među državama koje su podržale usvajanje preporuka Pilovog plana bile su Norveška, Latvija, Poljska, Čehoslovačka, Rumunija, Jugoslavija, Meksiko i Urugvaj. Videti kod Shulamit Eliash, *The Harp and the Shield of David* (Hartfa i Davidov štit) (London: Routledge, 2007), str. 18.
39. Izjava vlade Njegovog veličanstva u Ujedinjenom kraljevstvu, novembar 1938: „Vlada Njegovog Veličanstva, posle pažljivog proučavanja izveštaja Komisije za podelu, došla je do zaključka da je to dalje proučavanje pokazalo da postoje političke, administrativne i finansijske poteškoće stvaranja jevrejske i arapske države unutar Palestine, i da su one tolike da je to rešenje problema neizvodljivo." Videti: <https://web.archive.org/web/20131103061306/http://unispal.un.org/UNISPALNSF/0/4941922311B4EIC585256D17004BD2E2>
40. B. Morris, *Birth of the Palestinian Refugee Problem* (Rođenje problema palestinskih izbeglica), str. 59: „Njih je uglavnom motivisala kalkulacija da je podela jedino razumno, raspoloživo i relativno pravedno rešenje haosa u Palestini, i da bi podela bila održiva jedino ako bi bila praćena masovnim transferom arapskih stanovnika iz buduće jevrejske države; velika i odbojna arapska manjina u budućoj jevrejskoj državi bila bi recept za najverovatniju buduću de-stabilizaciju i katastrofu.“
41. „I tu, u Palestini, svakako je slučaj, na humanim osnovama i da promoviše stabilni sporazum u vezi transfera stanovništva. Neka Arapi budu ohrabreni da se ise, dok se Jevreji useljavaju. Neka dobiju lepu naknadu za svoju zemlju, i neka njihovo naseljavanje na drugom mestu bude pažljivo organizovano i velikodušno finansirano. Arapi imaju mnogo svojih velikih teritorija; oni ne smeju da tvrde da Jevreji ne mogu biti na tom malom delu Palestine, manjem od Velsa.“ Videti Yosef Gorni, *The British Labour Movement and Zionism, 1917-1948* (London: Frank Cass, 1983), p. 178.
42. Herbert Hoover i Hugh Gibson. *The Problems of Lasting Peace* (Problemi trajnog mira)(New York: Doubleday, Doran, and Co., Inc., 1943), pp. 235-236.

43. Clare Murphy, "WWII expulsions spectre lives on," (Slika isterivanja u 2.SR i dalje živi) BBC News, August 2, 2004; Jerry Z. Muller, "Us and Them: The Enduring Power of Ethnic Nationalism," (Mi i oni Foreign Affairs 87, no. 43 2 (March-April 2008)).

44. Dugačak spisak državnika i filozofa koji su podržali transfer postoji kod Hayyim Simons *International Proposals to Transfer Arabs from Palestine: 1895-1947: A Historical Survey* (Međuna-rodni predlozi za transfer Arapa iz Palestine: 1895-1947: Istorijski pregled) (Hoboken, NJ: Ktav Publishing House, 1988).

45. U vezi debate između historičara o ideju transfera u cionističkom pokretu, videti Efraim Karsh, "Resurrecting the Myth: Benny Morris, the Zionist Movement, and the 'Transfer Idea'," (Oživljavanje mita: Beni Moris, cionistički pokret i ideja o 'transferu') *Israel Affairs* 11, no. 3 (2005), pp. 469-490.

46. Benny Morris, *1948: A History of the First Arab-Israeli War* (1948, istorija prvog arapsko-izraelskog rata) (Yale University Press, 2008), str. 408; Yosef Heller, "Transfer Ke-Obsessiya," *Cathedra* 99 (April 2001), str. 156.

47. Derek J. Penslar, "Herzl and the Palestinian Arabs: Myth and Counter-Myth," (Herzl i palestinski Arapi: mit i kontra-mit) *Journal of Israeli History* 24, no. 1 (March 2005), str. 65-77; Elhanan Oren, "From the Transfer Proposal of 1937-1938 to the 'de facto Transfer of 1947-1948'" (Od predloga transfera 1937. do 'de facto' transfera 1947-1948), *Iyunim Bitkumat Israel* 7 (1997), str. 75- 85, na str. 80 [na hebrejskom].

Gornji tekst je 3. glava knjige *Industrija laži* Ben Dror Jeminija.

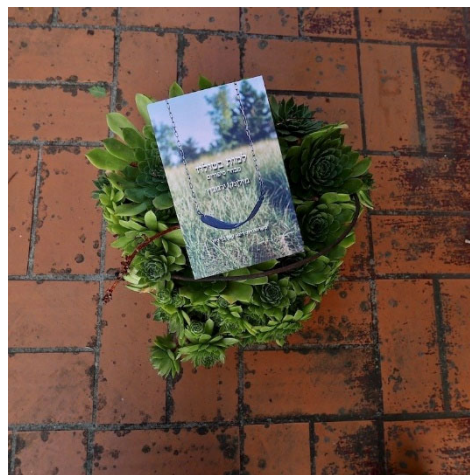

Knjigu je preveo Brane Popović.

Miljenko Jergović

Knjiga na ivritu

Godinom 1937. u Sarajevu bavio sam se dugo. Htio sam pisati roman, koji bi se zbivao u sedam noći tokom 1937, ali vrijeme je rastočilo nenapisanu knjigu. Ili ju je rastočio život. Saznao sam, međutim, da je 1937. u Sarajevu sedamnaest urara. Danas ih, vjerujem, nema toliko. U gradu je petnaest knjižara. Za mog života nikad ih više neće toliko biti. Listu sarajevskih knjižara iz 1937, zajedno s imenima njihovih vlasnika, u čijem je zvuku i znaku sugerirano i njihovo vrlo raznoliko etničko i vjersko porijeklo, koristim u jednom poglavlju knjige "Sarajevo, plan grada". Tu su i ove riječi: "Simon Katan u Aleksandrovoj 30 drži vjerojatno i najbolju knjižaru u gradu, koja osim domaćih knjiga svih izdavača, tih go-dina drži i solidan izbor njemačkih, francuskih i talijanskih naslova. Knjižara ima i telefon, broj 28-54."

"Sarajevo, plan grada" objavio sam u studenom 2015. Iste sam godine, raspitujući se za jednoga onodobnog sarajevskog knjižara, posredno, preko Predraga Fincija, prvi put kontaktirao s gospođom Dinom Katan Bencion. Nisam to znao, premda sam mogao pretpostaviti, da je ona kći vlasnika knjižare u Aleksandrovoj 30. Nisam znao ni da se rodila u Sarajevu, upravo te 1937. godine. Ono što sam, međutim, znao jest da je Dina Katan najvažnija naša književna prevoditeljica na hebrejski, i da je na taj jezik prevodila djela Ive Andrića, Danila Kiša, Aleksandra

Tišme, Milorada Pavića, Filipa Davida, Vaska Pope... Ona je, na neki način, gospodarica šifre za hebrejsko razumijevanje našega teksta. Do te je šifre došla životom i sudbinom. Talent i karakter u književnosti se podrazumijevaju.

Četiri i pol godine kasnije počinjem se dopisivati s Dinom Katan Bencion. U Sarajevo više ne putujem. Rad na knjigama koje su iziskivale takva putovanja obustavljen je. Štošta drugo obustavljeno je. Mnogo je sporednog, sačinjenog od života i od svakodnevice, u tom dopisivanju. Glavno je, međutim, što Dina Katan, virtualna, fiktivna, metafizička nasljedica knjižare u Aleksandrovoj 30, radi na izboru mojih priča i kraćih prozaičkih fragmenata, koje će prevesti na ivrit. Nastojim joj biti od pomoći, ali ništa ne sugeriram i ne tražim. Već to što upravo nastaje knjiga Dine Katan, one Dine Katan čije je rođenje 1937. Prostrujalo jednom sarajevskom knjižarom, sačinjena od mojih tekstova, za mene je tako neobična i velika stvar. Ako još govorimo o smislu književnosti, ovo je onda za mene upravo taj smisao. Roman o sedam sarajevskih noći 1937. godine nisam napisao, ali znam zašto sam se toliko bavio tom godinom, pokušavajući saznati sve o tadašnjem Sarajevu.

Dina Katan Bencion

Knjiga naslova “Umrijeti u Tuluzu” (naslov je to jedne moje priče, ali ga je i njega, taj naslov, za knjigu odabrala Dina Katan) objavljena je ovog ljeta u Izraelu.

Da mogu telefonirati u prošlost, sada bih od operatera na centrali tražio da me spoji s brojem 28-54 u Sarajevu.

Ajfelov most, 15. 08. 2021.

Andrej Nikolaidis

David Frankfurter iz Daruvara

Prošetate li kroz Ramat Gan – recimo da je jutro proljećnog dana, te vam se nikamo ne žuri – sva je prilika da ćete naići na nekog od trgovaca dijamentima po kojima je ovaj grad, ili ako hoćete: dio Tel Aviva, slavan. Neće taj trgovac, nužno, kao kolege mu u holivudskim filmovima, imati dugačku prosijedu bradu i nositi kožnu aktntašnu liscama vezanu za ruku... Najluksuzniji kvart Ramat Gana je Dijamantski distrikt – taj Wall Street Tel Aviva, najveći je svjetski centar trgovine dragim kamenjem. Tu tornjevi zaklanjaju nebo. No odozdo, sa ulice, ljudi su vidljivi: lijepi su, ukusno odjeveni. Čine se spokojni.

Šetajući između staklenih tornjeva dijamantske berze, čovjek bi mogao poželjeti odmor. Od toliko progressa i bogatstva skeptik bi mogao osjetiti zamor. Recimo da ste jedan od takvih ljudi – onih koji pred vizijom boljitka ustuknu. Daleko ste od zavičaja: daleko od tvrdog poretka sivih soc-realističkih kvartova i haosa predgrađa koja arhitektonski artikulišu svu gnusobu post-ratne tranzicije u kapitalizam. Tamo je vaš dom. Ne biraš zavičaj – ako ikad biraš bilo šta, čak i u ovom, naročito u ovom, vremenu u kojem ljudi misle da je sve stvar izbora.

U Ramat Gan, vrijeme je da to kažemo, niste došli zbog dijamanata, još manje zbog *hi-tech* gadžeta koje u tom gradu proizvode. Tamo vas je odvela priča o stanovniku drugog grada, nimalo nalik na ovaj u kojem ste danas stranac. Ime toga čovjeka je David Frankfurter. Grad je Daruvar, Hrvatska – tu je, naime, veliki jevrejski heroj rođen.

Koliko juče, bili ste u Petah Tikvi. Prošli ste Ulicom Davida Frankfurtera. No ta vam šetnja ništa nije rekla, nije vas primakla cilju. Ništa u Petah Tikvi nije vas podsjetilo na Daruvar i njegovu baroknu srednjeevropštinu. Ulica Davida Frankfurtera je mirna, stanovi u njoj moderni i skupi. Sve u toj ulici, kao i u kvartu Dijamantskog distrikta, otvoreno je ka budućnosti. Tek ime te ulice podsjeća na prošlost: na ono što je bilo nužno istrpjeti i učiniti ne bi li vrata budućnosti ostala otvorena.

Potraga vas je danas dovela pred Dijamantski toranj. Užurbani ljudi u njegovoj utrobi razmjenjuju dijamente i milione, no malo je stvari na ovom svijetu koje vas zanimaju manje od toga. Vi tražite Vrt Davida Frankfurtera u kojem

se, barem na fotografijama do kojih ste uspjeli doći, bezbrižno igraju djeca.

On, David Frankfurter, rođen je u Daruvaru, u porodici rabina Mavra „Moše“ Frankfurtera i Rebekke Figel. Bila je godina 1909.

Mavro Frankfurter je u Daruvar doselio iz Holešova u Češkoj. U kući Frankfurterovih, kažu istorijski izvori, govorio se hebrejski i njemački. Prve hrvatske riječi David Frankfurter naučice u dječijoj igri sa susjedima.

No te su igre bile rijetke. Mali David patio je od hronične upale pokosnice. Bolest djecu – ili odrasle, svejedno – isključi iz društva. Jurnjava za loptom, utrke, hrvanje – sve je to bilo za drugu djecu. David je bio posmatrač. Pretpostavimo da je tu naučio gledati i vjerovati u ono što vidi.

Do dvadeset i treće godine šest puta je bio podvrgnut operacijama. Izolacija i hospitalizacija bili su dječakova rutina. Doktor i su mu predviđali kratak život. Svaku operaciju pratio je dug oporavak. A oporavak je značio usamljenost.

Vrijeme između dvije operacije, pretpostavljam, David provodi u Julijevom parku, daruvarskom lječilišnom perivoju. Možemo ga zamisliti kako, u pratnji majke, čiju zabrinutost ćutnja nije uspijevala prikriti, kamoli odagnati, sporim korakom šeće između golemih stabala platana i graba.

Dugački drvoredi, pretpostavićete, u Davidu bude strah – podsjećaju ga na bolničke hodnike. Da: vidi on svjetlo na kraju drvoreda, no baš tako svijetle i operacione sale.

Voda u Antunovoj kupelji je ugodna. No, samoća nije. U bazenu su, dok ga majka strpljivo čeka sa šoljicom hladne kafe koju ignorise onako kako je sreća ignorisala njenu obitelj, tek on i bolest koja odbija proći.

David, usudićete se pretpostaviti, snagu i nadu pronalazi u mašti. Svijet koji zamišlja velik je, uzbudljiv i čaroban.

Optimizam i vjera u napredak bliski su ljudima i duhu tog vremena. Neki od njih, doduše, šapuću: biće rata. No rat kao rat: neće biti ni prvi, svakako ne ni najgori do sada – zar ne?

Daruvarske razglednice iz tog vremena otkrivaju nesputanu vjeru u bolju budućnost. Dok sjedi na klupi u lječilišnom perivoju, David očima većim od nade proučava dvije od njih. Na prvoj nad Daruvarom, visoko iznad najvišeg gradskog tornja, prolazi željeznica. Vlak njome putuje naopako: krovom ka tlu. Muškarci sa uredno potišanim brkovima, odjeveni u brižljivo opeglana građanska odijela, voze moćne motocikle. Gradskim ulicama kreću se snažni, sjajni tramvaji. Nebom iznad grada promiču cepelini.

Druga je razglednica slična prvoj. Na njoj piše: „Daruvar in der Zukunft“ – „Daruvar u

budućnosti“. David na njoj prepoznaje likove koje je vidio i na prvoj razglednici. Smije se neopreznoj gospođi koja je pala sa bicikla. Djeca stoje sred gradske vreve, bezbjedna kao u gostinjskoj sobi svoga doma, dok kraj njih prolaze moćni strojevi. Dva cepelina proljeću kraj crkvenog zvonika. No Davida, nije teško zamisliti, ushićuju avioni: četverokrilci koji suvereno nadlijeću Daruvar. Ko bi pomislio – bolećivi dječak svakako ne – da čelične ptice, sagrađene da čovjeka brzinom kakva se do juče nije mogla ni zamisliti povedu u trijumfanu sutrašnjicu, na gradove, dame na biciklu, prostodušnu gospodu i njihovu djecu mogu ispuštati i bombe?

Dok sa majkom sjedi na trijemu Švicarske kuće obrasle u tekomu i lozicu – pred njim su knedle sa pekmezom od šljive, pred njom štrukli sa sirom – David Frankfurter ne može pretpostaviti da će se ključni trenutak njegovog života odigrati upravo u – Švicarskoj.

Rabin Frankfurter i njegova porodica Daruvar će napustiti 1914. Odlaze u Vinkovce, gdje će Mavro Frankfurter biti postavljen na čelo tamošnje židovske općine. David Frankfurter u Hrvatskoj ostaje do 1929., kada ga otac šalje u Leipzig, na studij stomatologije. Godine 1931. David živi u Frankfurtu, koji će napustiti dvije godine kasnije, uvjeren da, kao Židov, neće biti bezbjedan u Njemačkoj.

U vozu za Švicarsku prisjeća se – moglo je tako biti – djetinjstva u Daruvaru. Dok lokomotiva kompoziciju vuče kroz visoke klance, ponovo je dječak koji, sjedeći na džemperu prostrijetom po travi, posmatra vršnjake u igri. Vidi oblake koji se primiču. Kiša će, dovikuje prijateljima. Oni se ne obaziru na njega. Ustaje i odlazi. Kući je prije nego što prvi naleti ljetnje oluje udare o prozore porodične kuće Moše Frankfurtera.

Iz Frankfurta je otišao na vrijeme, no da li je otišao dovoljno daleko, pita se tokom svojih studentskih dana u Bernu. Mržnja prema Jevrejima iz Njemačke se prelijeva i u Švicarsku.

Pogledi puni prezira i došaptavanje na fakultetu; glasne uvrede u gostionicama; nelagoda na tržnici, napokon: Gustloffovo izdanje „Protokola Sionskih mudraca“ koje je ugledao u izlogu knjižare kraj koje je zastao.

Time stižemo do pitanja koje vas je odvelo u Ramat Gan, gdje još šćete Dijamantskim distriktom, tražeći Vrt Davida Frankfurtera. Pitanje je jednostavno, no bez odgovora: u kom trenutku je čovjek čiji život istražujete razumio, u svoj punoći užasa, šta njegov narod čeka na svakoj tački svijeta u kojoj ih se nacisti uspiju dočepati? Na tržnici, pred tezgom na kojem su bile izložene naranče iz zemlje odakle je njegov narod prognan, iz kojih se cijedio sok crven kao

krv? U javnom toaletu, na čijem zidu je pročitao prijatnu koju, zaključio je, mudar i odlučan čovjek neće ignorisati? U gradskoj kavani, gdje u novinama ponovo čita smrtne uvrede Wilhelma Gustloffa, čelnika nacističke partije iz Davosa? Ili možda u snu? Vjerujete kako odgovor treba tražiti na marginama Davidove biografije, na dnu strane, ispod fusnota, odgovor moguće ispisan nevidljivom tintom koja će se oku izložiti tek nakon što na nju svjetlost padne pod naročitim, jedinstvenim kutom. David Frankfurter jamačno nije bio prvi Židov koji je vidio budućnost, a u njoj cepeline sa kukastim križom koji na Zemlju donose Ha-Shoah. No bio je prvi koji je zaključio da ovoga puta neće biti dovoljno pobjeći dovoljno brzo, da ovoga puta roditeljski dom, ni jedan dom, neće biti sigurno skrovište. Bio je prvi koji je odlučio da puca u glavu zvijeri koja je čeljusti razjapila nad njim.

Davos, 4. veljače 1936. David Frankfurter je pokucao na vrata. Otvorila ih je Hedwig, supruga Wilhelma Gustloffa. David Frankfurter će ući, u hodniku sačekati da čelnik švicarskih nacista dovrši svoj razgovor, potom mu se predstaviti, naglasiti da je Židov, pa ga ustrijeliti sa pet metaka.

Policiju će pozvati iz susjedne kuće i predati se, priznavši ubistvo.

Osuđen je na šesnaest godina. U zatvoru će ga posjetiti otac i upitati ga: kome je to što je učinio, zapravo, pomoglo? Rabinu Mavru Frankfurteru svakako ne. Umrijeće u Jasenovcu, kamo je odveden nakon što su se nacistički vojnici izvijavali nad njim u vinkovačkoj gostionici u kojoj su ga pronašli.

Tijelo Wilhelma Gustloffa smješteno je u voz koji ga je, kao relikviju mržnje prema Židovima, vozio kroz Njemačke krajeve: od Davosa, preko Stuttgarta, Würzburga, Erfurta, Hallea, Magdeburga i Wittenberga, sve do rodnog Mecklenburga, gdje je sahranjen u prisustvu Goebbelsa, Göringa, Himmlera, Bormanna, Ribbentropa i samog Führera, koji je udovici lično izjavio sućut i uručio doživotnu penziju u vrijednosti od današnjih 13.000 američkih dolara.

Kada je njemački ratni brod „Wilhelm Gustloff“ potopljen u Baltičkom moru, u koje će sa njim potonuti 9400 njemačkih civila i vojnika u bijegu od Crvene armije, je li vijest o tome dospjela do Davida Frankfurtera? Po okončanju rata koji će potvrditi svaku crnu slutnju koju je mogao imati prije nego se odlučio da će, prije nego okrenuti drugi obraz, udarac uzvratiti, David Frankfurter je pušten iz švicarskog zatvora. Otišao je u Palestinu i kao vojni časnik učestvovao u stvaranju Izraela.

Preminuo je 1982, u Ramat Ganu gdje danas jedan vrt, koji ste upravo pronašli, nosi njegovo ime. O tome, moguće, govori tabla na ulazu u

vrt, ispisana na jeziku i pismu koje ne razumijete. Pokušavate uočiti sličnost, povući paralelu, artikulirati asocijaciju na Julijev park u Daruvaru. Ne uspijevate. Ona za vas ostaje skrivena: moguće zato što je očigledna.

Pogled vam pada na grm ruža u vrtu koji nosi ime Davida Frankfurtera i vi razumijete; na tren mislite da možda ipak razumijete. Ruža će uvenuti, miris će iščiliti. Ime je jedino što ostaje.

Ovaj tekst je pisan za potrebe zbornika "Kad čujem Daruvar" koji sam ja, Kruno Lokotar, uredio i osmislio. Više o zborniku možete vidjeti na FB stranici: <https://www.facebook.com/Kad-%C4%8Dujem-Daruvar-103898698480257>

Andrej Nikolaidis (Sarajevo, 1974.) napisao je petnaestak knjiga za koje je dobio više nagrada. Njegovi romani prevedeni su, za sada, na 14 jezika.

Najvažniji romani su *Mimesis* (2003), trilogija *Tamno pokoljenje* koju čine romani *Sin* (2006), *Dolazak* (2009) i *Devet* (2014), te *Odlaganje*, *Parezija* (2012), *Mađarska rečenica* (nagrada Meša Selimović za najbolji roman na bhsc jezicima 2017) i *Odlazak* (2020). Publicistička knjiga je *Homo Sucker: poetika apokalipse* (2010), a zbirka kolumni *Smjena straže* (2015). Živi i radi u Ulcinju.

FRANKFURTER DAVID, (Daruvar 9.7.1909 - Tel Aviv 1982)

Sin daruvarskog rabina, student medicine, izvršio je 4.2.1936. godine u švajcarskom gradu Davosu atentat na nacističnog gaulajtera VILHEMA GUSTOFA, da bi tim svojim činom obratio celom slobodnom svijetu pažnju na opasnost od nacizma. Predao se vlastima i osuđen na 18 godina robije, ali je posle devet godina, po završetku rata, oslobođen i 1945. stigao u Erec Jisrael. U Izraelu je radio u Ministarstvu odbrane do penzionisanja. Držao je predavanja o nacizmu i Holokaustu po školama i odgovarao na pitanja učenika. Njegova autobiografska knjiga "Nekama" tj. *Osveta*, objavljena je 1948. I sadržavala je samo memoare. Godine 1984, objavljeno je prošireno izdanje pod naslovom "Rišon halohamim banacim" tj. *Prvi borac protiv nacizma* sa dokumentarnim materjalom iz "Dosijea Frankfurt", Biblioteke Viner u Tel Avivu. O Frankfurteru su snimljeni filmovi, njegovo ime nosi jedna ulica u Petah Tikvi, park u Ramat Ganu i šuma koju je u Ben-Šemenu zasadila jugoslovenska sekcija Udruženja veteran Drugog svetskog rata.

Preuzeto iz knjige Ženi Lebl *JUČE, DANAS, doprinos Jevreja iz bivše Jugoslavije Izraelu*, izdanje Udruženja Jevreja bivše Jugoslavije u Izraelu.

Narcisa Potežica

Knjiga o Lei Deutsch

O knjizi "Lea Deutsch, dijete glume, glazbe i plesa" autorice Martine Bitunjac

Tragična sudbina Lee Deutsch, poznate glumice koju su nazivali "čudom od djeteta", završila je njenim odvođenjem u logor. Umrula je kao žrtva Holokausta 1943. godine u vagonu na putu za Auschwitz. Dok se o životu Ane Frank, koja je postala svjetski simbol židovske tragedije jer se slična dogodila njoj i milionima Židova, o Lei Deutsch, koja je živjela u Zagrebu i stradala samo zato jer je bila Židovka, ne zna se puno čak ni u našoj sredini. Jedva spominjana - ponekad samo od njenih preživjelih sunarodnjaka - malo ili tek površno se znalo o nesretnoj Lei i njevoj kazališnoj karijeri koja je okrutno prekinuta. Lein život opisao je tek njen suvremenik Pavao Cindrić u knjizi pod naslovom "Lea Deutsch: Zagrebačka Ana Frank", Zagreb, 2008. Snimljen je i film "Lea i Darija" (2011) u kojem je redatelj Branko Ivanda prikazao dvije životne priče - život židovske glumice djevojčice Lee Deutsch i njene kolegice Darije Gasteiger, po nacionalnosti Njemice, pa je tako u tom igranom filmu publika mogla vidjeti njihove različite sudbine. Tek lani, u jesen 2020. u Zagrebu je postavljen kamen spoticanja ispred zgrade gdje je Lea Deutsch stanovala (u Gundulićevoj ulici 29.) a na metalnoj pločici piše:

Šira javnost je nedavno više saznala u podužem članku u subotnjem prilogu "Jutarnjeg lista", 29.5.2021. u rubrici "Zaborav povijesti" kojeg je napisala književnica Slavenka Drakulić postavivši pitanje "Kako je moguće izbaciti Leu Deutsch iz sjećanja u malenoj Hrvatskoj, njevoj domovini?" Povod je očito bilo nedavno objavljivanje nove knjige o Lei Deutsch koju je napisala Martina Bitunjac pod naslovom "Lea Deutsch, dijete glume, glazbe i plesa", Srednja Europa, Zagreb, 2021.

U toj knjizi je cjelovito opisana biografija Lee Deutsch i popisane su sve uloge koje je igrala

kao svestrana glumica. Autorica ove knjige je Martina Bitunjac, povjesničarka koja je na Humboldtovom sveučilištu u Berlinu apsolvirala studij moderne i stare povijesti te klasične arheologije i potom doktorirala iz područja povijesti na istom sveučilištu, kao i na Sveučilištu La Sapienza u Rimu, gdje je neko vrijeme djelovala kao znanstvena suradnica na Odsjeku za povijest, religiju i kulturu. U Bilješci autorici navedeno je da je danas Martina Bitunjac docentica na Odsjeku za povijest Sveučilišta u Potsdamu, znanstvenica u Moses Mendelssohn centru za europsko-židovske studije i urednica časopisa Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte. Tu možda možemo pronaći poveznicu interesa autorice knjige o Lei Deutsch pa je napisala knjigu upravo o Židovki koja je usprkos talentu i uspjehu što je kao dijete postala poznata glumica stradala u tadašnjoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Svi pokušaji da se izuzme od ustaškog progona bili su uzaludni, izgubila je život sa samo šesnaest godina jer se na nju kao i na sve Židove primjenio antisemitski zakon i dekret.

U nevelikoj knjizi od svega 75 stranica pomno je opisana ne samo biografija Lee Deutsch, već i njeno porijeklo, zatim okruženje, društvene i političke prilike kod nas i u svijetu. Tako se čitatelj koji je malo znao, jedva čuo ili čak gotovo ništa ne zna o Židovima, o predratnim i ratnim utjecajima na njihov život i o položaju Židova na ovim prostorima može upoznati s tom problematikom i shvatiti slijed događaja koji su doveli do holokausta kod nas. Naročito je opisana situacija u Zagrebu i kakvi su bili razmjeri i posljedice progona od stvaranja NDH 10. travnja 1941. kada je došla naredba o popisivanju Židova, da nose posebne oznake, uslijedili su progoni, deportacije i istrebljenje Židova, uz nehumane metode došlo je do strašnih stradavanja.

Zbog vjerodostojnosti opisanog Martina Bitunjac navela je izvore i brojnu literaturu. Podatke je dobila iz arhiva u Hrvatskoj (Hrvatski državni Arhiv u prvom redu iz Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i koristila podatke Muzejsko-kazališne zbirke (Kartoteka osoba Lea Deutsch), jer je navedeno sve gdje je Lea Deutsch sudjelovala, u kojim predstavama i kada i koje je sve uloge igrala.

Također su među arhivima u Hrvatskoj korišteni podaci Hrvatskog državnog arhiva HDA, i to Arhiv Ravnateljstva ustaškog, redarstva. Židovski odsjek i arhiv Ponova – Prijava imetka na temelju čega se vidi što je obitelj Deutsch morala predati kao i svi Židovi, pro-

tjerana je, a Lein otac je preživio Drugi svjetski rat kao i otac Ane Frank. Naime, Stjepana Deutscha je u bolnici na odjelu za zarazne bolesti krio njegov prijatelj iz mladosti u Petrinji dr Vilko Panac, predstojnik Klinike za oftalmologiju.

U Bibliografiji knjige o Lei Deutsch je naveden i Arhiv u Izraelu - Central Zionist Archives, Jerusalem (C2/2093, Croatia. Documents Regarding Anti-Jewish Legislation, 1941-43.)

Koliko je studiozno autorica prišla proučavanju, ne samo života i djela, već i prilika u doba Lee Deutsch vidi se po literaturi koju je navela, pa je opisujući, iako ukratko, povijest i položaj Židova na prostorima Balkana, bivše Jugoslavije i Hrvatske u doba NDH konzultirala brojna djela - navodeći u Bibliografiji sljedeće knjige: 1. Banović, Snježana: *Država i njezino kazalište*, Zagreb, 2012; 2. Bogner-Saban, Antonija: *Tragom lutke i pričala*, Zagreb, 1994; 3. Cindrić, Pavao: *Zagrebačka Ana Frank*, Zagreb 2008; 4. Goldstein, Ivo - Goldstein, Slavko: *The Holocaust in Croatia*, Pittsburg 2016; 5. Levy, Moritz: *Die Sefardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkan-Halbinsel* (Sefardi u Bosni. Prilog historiji Jevreja na Balkanskom poluotoku), Sarajevo 1911.

Uz to sastavljen je popis časopisa i novina u kojima je spominjana informacija o Lei Deutsch, a to su brojni naslovi tadašnje periodike: *Morgenblat* (Jutarnji list), Zagreb; *Der Wiener Tag* (Bečki dan), Beč; *Hrvatski dnevnik*, Zagreb; *Jutarnji list*, Zagreb; *Kulisa, Časopis za kazalište, kino, variete, društvo i šport*, Zagreb; *Nacional*, Zagreb; *Narodne novine*, Zagreb; *Novo doba*, Split; *Novosti*, Zagreb; *Obzor*, Zagreb; *Politika*, Beograd; *Pravda*, Beograd; *Pričalo*, Zagreb; *Radiowelt, Illustrierte Wochenschrift für Jedermann* (Svijet radija. Ilustrirani tjednik za svakoga) Beč; *Svijet*, Ilustrirani tjednik, Zagreb; *Večer*, Zagreb; *Ženski list*, Zagreb; *Židov*, Zagreb.

U knjizi "Lea Deutsch, dijete glume, glazbe i plesa" saznajemo da je Lea Deutsch punim imenom Lea Dragica Deutsch rođena 18. siječnja 1927. Njeni roditelji upoznali su se na proslavi Purima 1925. u Židovskoj općini Zagreb. Njen otac Stjepan, čiji su preci od 1797. živjeli u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, a on je pohađao školu u Petrinji, studirao pravo u Zagrebu, gdje je 1917. otvorio odvjetnički ured. Tijekom Prvog svjetskog rata služio je u carskoj i kraljevskoj pješadijskoj regimenti a kao časnik bio je aktivan do 1919. kada se vratio u Zagreb i posvetio svojoj profesiji. Njegova supruga, Ivka, rođena Singer, bila je kći trgovca, brinula se o djeci i posebno zanimala za kazalište. Veliki utjecaj na rano otkrivanje talenta i poticanje da mala Lea

već zarana glumi, imala je njena teta Vera Singer. Tako u ožujku 1929. godine na proslavi Purima sa svega dvije godine prvi put recitira i pritom je pjevala i plesala u Židovskoj općini Zagreb. Kako je već s pet godina čitala i pisala, istaknula se izvanrednim pamćenjem, uz to je pjevala i plesala. Poznati redatelj i glumac Tito Strozzi je petogodišnjoj Lei ponudio da se priključi dječjoj umjetničkoj skupini skupini "Dječje carstvo". Tamo je mala Lea uvježbavala prve scenske tekstove. Već u listopadu 1932. igrala je prvu sporednu ulogu u popularnom pučkom igrokazu Josipa Freudenreicha "Graničari", a komad se nije izvodio na njemačkom već na narodnom jeziku. Slijedi u prosincu 1932. uloga Juliške u opereti "Grofica Marica" Emmericha Kalmana. Zatim je Tito Strozzi 14. prosinca 1932. uprizorio socijalnu dramu "Pred izlazak sunca" Gerharta Hauptmanna, u kojoj je i Lea nastupila. Slijedi uloga u Molierovoj satiri "Umišljeni bolesnik", gdje igra ulogu Louison, koja je najmlađa kći autoritarnog Argana. O njoj tada prvi put piše tjednik "Židov", a u "Obzoru" je čak nazivaju "primadona". U lipnju 1933. kao šestogodišnjakinja glumi u predstavi Ericha Kastnera "Tonček i Točkica", s još jednom dječjom zvijezdom, Ivanom Bracom Reissom, pa ih hvale u tisku - u "Jutarnjem listu" i "Svijetu" te se navodi da mala Lea postaje toliko popularna da publika za njom više "Točkica".

Godine 1933. nastupa kao Marieta u komediji venecijanskog pisca Giacinta Galline "Tako ti je je na tom svijetu, dijete moje", a u siječnju 1934. dobiva ulogu u "Hasanaginici" Milana Ogrizovića i to lik Ahmeda. Značajno je da kasnije - godine 1940. u istom komadu igra lik Mehe - tako u oba slučaja glumi muslimanske dječake i sinove glavnih glumaca. Martina Bitunjac tumači činjenicu da aškenaska Židovka, Lea Deutsch, u ovoj predstavi glumi muslimanskog dječaka je izraz multikulturalnosti tadašnje Jugoslavije. Prema navodima autorice knjige Lea "svojim je glumačkim talentom i tolerantnim bićem mlada umjetnica koja je nadahnjivala kulturnu javnost i graditeljica mostova između nacija i vjeroispovijesti."

Značajna je, nadalje, uloga Lee kao Gite u komadu "Čudnovate zgode šegrt Hlapića" koju postavlja Alfons Verli prema djelu Ivane Brlić-Mažuranić. Usljedile su uloge likova u djelima "Naša deca" Branislava Nušića i "Nadina velika tajna" Zlate Kolar - Kišur. Predstavom "Tako ti je na tom svijetu, dijete moje" 1935. gostovala je u Sisku i u Beogradu.

Prilikom gostovanja u Beogradu upoznaje bugarske umjetnike i dobiva ponude da gostuje i u Sofiji. Lea također uz glumu dobro pjeva i pleše te je naučila "stepati na američki način" pa

je časopis "Svijet" uspoređuje s u to doba u svijetu poznatom glumicom Shirley Templ, čak u jednom intervju 1935. prilikom gostovanja u Beogradu sama Lea je rekla da je gledala sve filmove popularne holivudske dječje zvijezde i da bi je željela osobno upoznati.

Također je Lea nastupala na radiju i te emisije su trajale po sat vremena, pa je tadašnji tisak hvalio "njene svestrane vještine". Okušala se i u suvremenoj operi "Oganj" Blagoja Berse, dobila je pjevačku i govornu ulogu, pa je tako bila na pozornici HNK s poznatom opernom pjevačicom Zinkom Kunc-Milanov.

Uspješno nastupa u opereti "Čudo od djeteta", premijera je održana 21. prosinca 1935. u Velikom kazalištu u Zagrebu. Već u ožujku 1936. tumači lik dječaka Cedrica Erola u "Malom princu", autorice Frances Hodgsons Burnett, pa je tisak hvali jer se odlično snašla igrajući mušku ulogu, a predstava se izvodi u Sisku i Splitu, gdje je zabilježena velika navala publike "kada su zbog gužve morali čuvari reda intervenirati" piše u tadašnjem tisku.

U siječnju 1937. slijedi predstava "Robinson ne smije umrijeti", a već sljedeći mjesec Lea nastupa u opereti "Ženidba Mickey Mousa", dok joj je krajem 1938. Mladen Širola povjerio ulogu dječaka u "Ivici i Marici".

Zbog Leinog talenta i nastupa na pozornici u brojnim komadima njeni obožavatelji nisu vidjeli daljnju budućnost i razvoj genijalnosti u tadašnjoj Jugoslaviji, već u dalekom svijetu o čemu su posebno pisale cionističke novine "Židov" kada je godine 1935. u Zagrebu gostovalo francusko filmsko poduzeće Pathe. Čak je snimljen dvadesetminutni film o Lei i ponuđeno joj je da ode u Pariz, nauči francuski jezik i tamo nastavi svoj put u svijetu kazališta i filma. No Lea i njeni roditelji su to odbili, ona je željela ostati u Zagrebu, jer je to bio njen grad gdje je imala prijatelje i svoju publiku, a tada je upravo nastupala u predstavi "Čudo od djeteta".

I tri godine kasnije, u veljači 1938, gostovala je u Jugoslaviji hebrejska kazališna skupina *Habina* iz Palestine, nekoliko umjetnika je posjetilo Leu koja je goste pozdravila ulomcima iz djela "Mali princ" pa je toliko impresionirala redatelja Barucha Chemerinskoga da je pozvana da s majkom dođe u Tel Aviv. No ona to ponovo odbija jer je bila vezana za Zagreb.

Godine 1939. dobiva ulogu sicilijanskog princa u Shakespearovoj drami "Zimska priča", zatim nastupa u drami "Moral gospođe Dulske" poljske autorice Gabriele Zapolske, pa tisak piše da je postala "potpuna kazališna glumica". Slijedi uloga Anjuške u drami Lava Tolstoja "Moć tmine", a u rujnu 1940. tumači lik djevojčice Silvije u scenskom komadu "Spis broj 516"

hrvatskog pisca Gene S. Senečića.

U knjizi je 23 ilustracija (kopije fotografija, kazališnih programa i plakata), u prilogu je Popis ilustracija, od toga najveći broj uz fotokopije kazališnih programa su fotografije Lee Deutsch, koje je snimio njen otac poznat i kao strastven fotograf - pa je to svjedočanstvo o umjetničkom djelovanju Lee. Na osnovu fotografija iz obiteljskih albuma znamo kako je izgledala te su zabilježeni prizori iz predstava kao i njene slike s tadašnjim poznatim glumcima i režiserima. Vidimo, na primjer, fotografiju s autorom komada "Spis broj 516": Geno Senečić stoji u sredini, a Lea stoji uz Dubravka Dujšina, dok Nina Vavra sjedi do nje (vjerojatno je to jedna od njenih posljednjih fotografija).

Posljednji je put nastupila 15. ožujka 1941. u nekoj kazališnoj predstavi – u komadu "Živa šahovska igra", kada Lea Deutsch kao neko pretkazanje tragičnih događaja izgovara na pozornici:

"Dopustite nam, dame i gospodo
Da odigramo čudnu partiju,
Gdje glumci bit će šahovske figure!"

Završava ...posljednjim riječima
Trajna borba, il poraz, il pobjeda
U kojoj ljudi samo su figure! (...)
I s time je naša igra svršena!"

I zaista, u novonastaloj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj proglašenoj 10. travnja 1941. dolaskom na vlast ustaše, počinju sustavni progon Židova. Tako je 80 posto Židova na ovim prostorima postalo žrtvom Holokausta. A nekoć proslavljena Lea Deutsch ne samo da ne smije od 30. travnja 1941, kada je donesena Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, više nastupati već joj je zabranjen ulazak u kazalište, do jučer bio je to njen dom i život. Postoji svjedočanstvo glumca Relje Bašića, koji je kao dječak bio potajno zaljubljen u nju, a gledao je Leu kako očajna sjedi nepomično na klupi i satima gleda u zgradu Hrvatskog narodnog kazališta.

Obitelj Deutsch se nadala da će se uspjeti spasiti zahvaljujući članku 6. prema kojemu su "arijevska prava" mogle dobiti osobe koje su se prije travnja 1941. zalagale za interese i oslobođenje hrvatskog naroda. U nadi da će kao istaknuta kulturna djelatnica biti oslobođena rasnih zakona Lea Deutsch napisala je 27. lipnja 1941. Rasnom odjelu ministarstva unutrašnjih poslova NDH pismo na četiri stranice.

Pismo je toliko potresno da će svakome tko ga pročita ostati zauvijek u sjećanju.

Možda je najveći značaj ove nove knjige o Lei Deutsch što je na kraju kao prilog fotokopija tog

Leinog pisma, koje je najbolji prikaz situacije u kojoj se Lea našla, hvatajući se za slamku spasa jedinu mogućnost da preživi vidi u detaljnom objašnjenju svog hrvatskog nacionalnog osjećaja. Tako navodi kako se u njenoj roditeljskoj kući sastajalo društvo Hrvata, njeni roditelji nisu pripadali nekoj cionističkom udruzi, glasali za hrvatske izborne liste, otac kao odvjetnik nije imao drugih klijenata osim Hrvata, u školi za vrijeme nastave rimokatoličkog vjeronauka uvijek je ostajala. Naposljetku ona je prešla na rimokatoličku vjeru i navodi sve svoje nastupe i popis djela u kojima je imala uloge, posebno one hrvatskih autora, s napomenom da su je roditelji hrvatski i domoljubno odgajali! Pismo su potpisali i podržali je i Hermina Pećina rođena Rukavina, sestra ustaškog pukovnika, te poznata glumica Nina Vavra-Bach.

Tako vidimo da su uz pismo preporuke s vlastoručnim potpisom tadašnjih poznatih kulturnih djelatnica, ali sve to NIJE POMOGLO. Poznato je da su u Zagrebu ustaše čak srušili Sinagogu. A Lea, kao Židovka, više ne smije pohađati Treću žensku realnu gimnaziju. Za nju se pokušao založiti i tadašnji rabin Miroslav Šalom Freiburger koji je također naposljetku odveden u logor i tamo među prvima ubijen.

Navodno je Leina majka pokušala pobjeći, odlaskom u partizane, ali je taj njihov pokušaj propao. A Lea je strpana u stočni vagon zajedno s majkom i mlađim bratom, koji su u Auschwitzu pogubljeni, dok ona nije preživjela put do logora.

Knjigu možemo preporučiti kao dokumentarnu prozu koja se čita u jednom dahu i u kojoj je prikazan samo zato što je bila Židovka, zauvijek prekinut put jedinstvene dječje zvijezde koja sada može jedino visoko sjati kao upozorenje – da se ne zaboravi njeno stradanje i više nikome nikada ne ponovi.

Lea Deutsch

Martina Bitunjac

Povjesničarka *Martina Bitunjac* je docentica na Povijesnom odsjeku Sveučilišta u Potsdamu, znanstvenica u Moses Mendelssohn centru za europsko-židovske studije i urednica *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* (Časopis za religiju i kulturne znanosti).

Dražen Pekušić

Fridrih Niče

Uzdignuta glava junaka, visoko izbočeno čelo svo izbrazdano mračnim mislima, teški uvojci kose iznad napetog prkosnog zatiljka. Ispod obrva svetluca sokolski pogled, a svaki mišić umnoga lica napet je od volje, zdravlja i snage. Vercingetoriksovi brkovi muževno mu se spuštaju iznad oporih usana i izbočene brade, pokazujući varvarskog ratnika, pa čovek nehotice uz tu lavlju glavu čvrstih mišića može zamisliti germanski vikinški lik s pobedničkim mačem, rogom i kopljem.

Štefan Cvajg

Ovo je priča o sudbini čoveka koji je težinom sopstvene misli samog sebe poništio, porušivši temelje na kojima je kao biće počivao. O čoveku koji je u potrazi za istinom dekomponovao sopstveni um. O jednom od najvećih, koji je svoje vizije pronalazio silazeći u najdublje odaje ljudskih poriva, u prostore mraka, tamo tragajući za svetlošću spoznaje. Ali ne za svetlošću Boga, jer ga je *On* razočarao i njegove postupke nije mogao da razume, niti opravda. Isti onaj Bog koga će kasnije *pronaći* ubijenog, iskasapljenog na sopstvenom oltaru obožavanja.

Ničeove vizije dugo će proganjati ljudski rod u decenijama nakon njegove smrti, jer mnogi neće biti u stanju da shvate pravu suštinu njegovih teških reči. Ali to je, valjda, i cena zadiranja u mrak ljudske duše, s ciljem da se razazna Smisao...

Zanimljivo je da Fridrih Niče deli sudbinu s još jednim upečatljivim umom s kraja XIX veka, s *Alisterom Kroulijem* koji je takođe postavio temelje jednoj novoj formi misli, umnogome različitoj od ukalupljenih ideja tog vremena. Spaja ih i *potraga za Horonzonom*, strašnim demonom ambisa u koji su obojica duboko bili zagledani, i koji se i jednom i drugom manifestovao, jer su se usudili da ga zazovu, stanu pred Njega i urone u beskrajne tame njegovih dubina. U tom mrklom mraku obojica su postali tragične lučonoše novog eona, čiju su misao uglavnom površno tumačili oni koji nisu umeli da je uklope u svoj uski kalup razumevanja sveta i vremena. Mnogim njihovim čitaocima falio je onaj neuhvatljivi viši smisao jer nisu bili vični da čitaju između redova, pa je tako Niče prozvan najopasnijim umom XIX veka, a Krouli najuvrnutijim čovekom.

U simboličnom svetu apstrakcija i ideja, *Horonzon* (*dweller of the abyss*) je obojici poslednja

velika prepreka između adepta i prosvetljenja, čijim se prelaskom uništava smisao prizemnog ega i menja čovekova suština, dajući mu mogućnost da zakorači iza ambisa percepcije. Atu XVI.

The name of the Dweller in the Abyss is Choronzon, but he is not really an individual. The Abyss is empty of being. It is filled with all possible forms, each equally inane, each therefore evil in the only true sense of the word - that is, meaningless but malignant, in so far as it craves to become real.

*The Confessions of Aleister Crowley:
An Autohagiography*

Fridrih Vilhelm Niče živeo je u vreme veoma turbulentnih promena u Evropi. Bio je to period najvećeg izazova za hrišćanstvo do tada, zbog velikih pomaka u nauci i razvoja društvenih odnosa, što je redefinisalo samu srž vere, neprikosnovene gospodarice starog sveta. Veliki mislioci, Frojd, Marks i Niče donosili su ideje koje su do tada bile nezamislive i usudili se da ih čovečanstvu predstave na vrlo direktan način. Tako je Niče sasvim jasno govorio o krizi društva koja je na pomolu, a koja je uzrokovana, ni manje ni više, smrću Boga. Tim *ubistvom Boga* pred očima ljudi tog vremena umiralo je ono što je držalo temelje dotadašnjeg sveta.

Bog je mrtav i ostaće mrtav, jer smo ga mi ubili. Ono najsvetije i naj snažnije bleedi do smrti pred našim očima. Ko će to obrisati krv s naših ruku, jer Njega više nema?

Nestankom vere u Boga nestao je i *viši autoritet koji bdi* nad svetom, i moralna načela koja su u kompletu s verom išla i koja su više od 2000 godina držale društvo na okupu, u kakvom-takvom balansu psihičkih, unutrašnjih snaga. Svojom objavom Niče svet *osloboda od Boga*, te božanskih principa i morala, i od tog momenta čovek mora sam da se bori i izbori za sopstvene vrednosti i novi opšti moral. No, ono što je Ničea najviše plašilo jeste to da će za ovu promenu biti plaćena strašna cena i da će je društvo, vekovima nenavikavano na promene, platiti glavom. Gubitak vere neminovno dovodi do zjapećeg vakuma smisla u glavama ljudi, ali i u samom korenu ljudske egzistencije.

To je ujedno borba koju će Niče sam sa sobom voditi tokom čitavog života.

Jedan od ključnih događaja, koji će odrediti put njegovog sazrevanja, desio se kada je imao svega 4 godine. Njegov otac Ludvig 1848. fatalno mentalno oboljeva, bolest uzrokuje galopirajući degenerativni proces na mozgu i potpuno ga uništava samo godinu dana nakon postavljanja dijagnoze. O koliko se teškom oboljenju radilo govori i činjenica da je na autopsiji utvrđe-

no da je Ludvigu falila čak četvrtina moždane mase. Takve očeve zdravstvene patnje kojima je prisustvovao ostavile su duboke ožiljke na mladom Ničeu i to će oblikovati njegov put karakterističnom putanjom.

Blizina smrti koju je iskusio u najranijem detinjstvu navela ga je da u kasnijim godinama sebi postavi krucijalno pitanje: zašto je Bog, kome je njegov otac, luterijanski pastor, služio s ljubavlju čitavog života, kaznio tog dobrog čoveka teškom sudbinom?

I to je bio tek začetak velike sumnje koja je rasla u mislima ovog mladog filozofa.

Niče svoj akademski put započinje dolaskom u Bon, gde s dvadeset godina upisuje teološke studije (*Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn*), još uvek nameravajući da ide očevim stopama. No, na samom početku nailazi na tada relativno novu metodu proučavanja biblijskog teksta, pod nazivom "biblijska kritika", kojoj je cilj datiranje dela, autentifikacija autorstva, istraživanje okolnosti porekla i književnih osobenosti. Biblijska kritika oslanjala se na širok spektar naučnih disciplina, uključujući arheologiju, antropologiju, folklor, lingvistiku, izučavanje usmenog predanja i istorijske i religijske studije. Pojavila se postepeno iz racionalizma XVII i XVIII veka i razvila u pristup koji je radikalno izmenio dotadašnju praksu proučavanja biblijskog teksta i ozbiljno doveo u pitanje njegovu autentičnost.

Upoznavanje s biblijskom kritikom odrazilo se na hemiju svesti mladog Ničea. Osim što je na emotivnom nivou bio duboko ranjen gubitkom oca, sada je i na intelektualnom planu dobio jak impuls da konkretno konstruiše svoju sumnju, koja je već ionako ozbiljno pretila da iz osnova promeni njegov dalji rad i život. Biblijska kritika potpomogla je tako Ničev gubitak vere, što je potom uzrokovalo i otuđenje od porodice, koja Ničevu promenu nikako nije mogla da prihvati.

Za njih je to bila izdaje porodice, a za njega početak sveprožimajuće potrebe da do detalja secira moralna i religijska načela knjige uz koju je odrastao i koja ga je formirala od najranijeg uzrasta.

Tako je mladi Niče na hrišćanstvo počeo da gleda ne kao na religiju s kojom je gubio povezanost, već kao na uticaj koji je, onim što propoveda, ljude podsticao na otuđenje od sveta. Sve više je smatrao da hrišćansko učenje ima užasavajuće posledice po čoveka. jer ga silom neobjašnjivih prilika i okolnosti koje mu navodno određuju život, zapravo otudjuje od Boga i prisiljava da povratak Bogu traži tek nakon smrti. S toga, za Ničea ovaj svet postaje ništa drugo do mesto bola i patnje, mukotrpnog

čekanja na smrt, bez potrebe da se išta menja, gde je ljudsko biće obavezano da svoje potrebe, koje ga čine ljudskim bićem, svede na minimum. No, problem je što bez hrišćanstva više ne bi bilo ni obavezujućih moralnih načela po kojima bi svet trebalo da živi. Ni rešenja za strah od smrti. Strah koji je usađen u najdublje pore čoveka, jer je prisutan od početka sveta i veka. Takođe, neimanje Boga znači da više nema ni žrtve za spas ljudskog roda, koja je hiljadama godina blagotvorno uticala na krhku psihu čoveka, na generacije koje su stasavale s verom u spasenje za svoje strašne grehe. Sve skupa, to znači nestajanje smisla snažno utisnutog u ljudske živote.

U jednom momentu on piše svojoj sestri: Želiš li sreću i spokoj, onda veruj. Ukoliko hoćeš istinu, istražuj.

Ovakvim radikalnim razmišljanjima Niče je sebe posvetio novom smislu čoveka, ali sada u jednom bezbožnom univerzumu, bez kraja.

On zatim, apsolutno odbacujući hrišćanstvo, napušta teološke studije, ali s obzirom na to da mu je u tom periodu preko potreban mentalni fokus i akademski smisao, odmah upisuje studije filologije u Lajpcigu (*Die Universität Leipzig*). Tada ima 21 godinu i s velikim žarom se posvećuje izučavanju drevnih civilizacija, filozofije stare Grčke i Rima. I slično kao na studijama teologije, među morem knjiga s kojima dolazi u dodir, nailazi na još jednu posebnu koja će, ponovo, u mnogome uticati na njegov život i stvaralaštvo u deceniji koja je pred njim. To je bilo delo Artura Šopenhauera "Svet kao volja i ideja" (*Die Welt als Wille und Vorstellung*).

Nemački filozof idealista i klasični predstavnik pesimizma Artur Šopenhauer učio je da je volja osnova svega, Kantova *stvar po sebi*, odnosno suština sveta koji je samo predstava. Volja je većito nezadovoljena i zato je život beskrajna patnja, a ovaj svet najgori mogući svet od svih. Pored toga što je Šopenhauer sebe smatrao ateistom, bio je specifičan po tome što je u pesimizmu išao do apsolutno krajnjih granica. Njegov krajnji zaključak je da bi zbog patnji u životu za čoveka najbolje bilo da se uopšte nije ni rodio. Ljudi su konstantno u stanju požude, htenja i potreba, pa kada se one ne ispune onda na velika vrata stupa nezadovoljstvo. Ukoliko požude i potrebe budu u nekom momentu života ipak zadovoljene, nezadovoljstvo će svakako isplivati u nekom narednom trenutku, iz nekog potpuno drugog i novog razloga. Prema tome, ispunjenje čoveka nemoguća je misija, a najsrećniji među nama su oni koji kroz život prođu s minimumom bola.

Za Ničea su ovakvi stavovi bili fascinantni, jer su reflektovali njegova sopstvena razmišljanja. Opčinjenost Šopenhauerovim idejama opisivao

je s ogromnim žarom, govoreći da se u odnosu na njega našao pred ogledalom koje odražava ko-piju njegovog sopstvenog bića. Jedino po čemu se ipak donekle razlikovao jeste to što nije poricao sam život i njegov značaj.

Nakon samo tri godine na filologiji u Bazelu (*Die Universität Basel*), Niče postaje profesor te nauke, najmlađi u istoriji univerziteta i istovremeno na sebe skreće pažnju akademskih krugova prvom knjigom radikalnih stavova i razmišljanja. U delu "Rođenje tragedije iz duha muzike" (*Die Geburt der Tragödie aus dem Geist der Musik*) on počinje s uspostavljanjem sopstvenih načela promene u svetu koji je i dalje podeljen Bogom. Inspiraciju nalazi kod drevnih Grka i u još jednoj svojoj velikoj fascinaciji, muzici, posebno delima Riharda Vagnera. Njemu je Niče izražavao veliko divljenje, često govoreći da se u njegovom opusu može pronaći *ta iskra* življenja života punim plućima. Na Vagnera je zato gledao kao na živog genija koji će doneti kulturološki preporod muzikom, po modelu grčke tragedije. Za Ničea je život sačinjen od gomile muka i nezadovoljstva, a Vagnerova muzika pretvarala ga je u potpunu suprotnost, lepotu vrednu življenja.

Vilhelm Rihard Vagner bio je nemački kompozitor, pesnik, esejista i muzički teoretičar, ličnost od presudnog značaja za istoriju muzike, jer je svojim stvaralaštvom postavio osnovu ozbiljne muzike XX veka. Teorijske temelje sveukupne umetnosti postavio je esejima (*Gesamtkunstwerk*) u kojima obrazlaže da je muzička drama najsavršeniji oblik umetničkog izraza, jer obuhvata sve ostale grane umetnosti i ima potencijal da *iskupi svet*, na šta su mu mnogi onovremeni kritičari odgovarali da je megaloman. Vagnerova dela kategorišu se sa WWV, što je skraćeno od nemačkog "Indeks Vagnerovih dela" (*Wagner Werke Verzeichniss*).

"Rođenje tragedije" Niče je napisao na osnovu serije dubokih i inspirativnih diskusija sa Vagnerom, vođenih još od prvog momenta kada su se upoznali, dok je Niče bio na studijama. Vagner je stvarao pod utiskom da umetnost treba, i može, da modeluje društvo, a Niče je tom modelu želeo da pridoda svoj karakteristični filozofski smisao. Knjigu je oblikovao između dva velika grčka uticaja, apolonskog i dionizijskog. Između Apolona kao stuba svetlosti i logike društva/čoveka, i Dionisa koji meša i magli tanku i često nejasnu nit između fantazije i zbilje, otkriva ekstatičnost divljeg principa života, talase različitih i pomešanih osećanja... Ta dva principa Niče stavlja u centar svoje tragedije. Suštinski, on je time iskazivao suprotstavljenje tada dominantnom nemačkom intelektualizmu koji je bio fokusiran isključivo na indi-

viduu, pojedinca, individualnog heroja, kroz čiju patnju biva iskupljen ostatak društva, kolektivna svest. Tu hrišćansku percepciju spasenja Niče u svom delu izvrće, jer za njega individuo volšebno nestaje u masi i gubi svoj identitet. Umesto toga, smisao pronalazi u Vagnerovoj muzici i grčkoj tragediji, jer uticajem umetnosti na čoveka patnja kao stanje duha svih ljudi biva transformisana kroz ekstatičnost umetničkog dela i *alhemijski* preobraćena u afirmaciju života. Danas to možemo uporediti s velikim koncertima rok/pop muzike, gde čovek u kolektivnom zanosu biva uzdignut i oslobođen stega uma. Inače, u Ničeovo vreme opera je bila ono što je u XX veku rok kultura, a Wagner, recimo to tako, *rok zvezda* svoje epohe. Poenta Ničeove tragedije jeste promena kroz kolektivno iskustvo, koje, potom, domino efektom može da promeni i čitav svet.

Ovi krupni filozofski uvidi ponovo Ničea navode na preispitivanje svoje trenutne životne pozicije i da li sebe i dalje vidi u Bazelu, u okolnostima u kojima se nalazi. On duboko veruje u to da oslobađanjem kreativnog dionizijskog aspekta velike stvari mogu biti postignute i da ključeve budućnosti drže genijalni pojedinci koji će svojim delima usmeravati tok civilizacijskog napretka. Niče je bio uveren da ga akademske obaveze samo sprečavaju da izrazi potencijal koji ima, da ga usavrši i preda sveukupnom civilizacijskom biću. Osećaj da mu je genijalnost sputana ubrzo prerasta u odbojnost prema povratku na mesto profesora, koje počinje da naziva "najvećim prokletstvom svog života".

Zato se povlači s pozicije profesora i u potpunosti posvećuje filozofiji.

U periodu te krupne promene, pojavljuju se depresivne epizode i sve češći zdravstveni problemi od kojih još od rane mladosti pati manjeviše redovno. To su česti i jaki stomachni bolovi i zaslepljujuće glavobolje. Doktori su ga stalno upozoravali da ne čita opsesivno, kako je to znao da radi, jer bi u protivnom mogao da izgubi vid. Već tada nije u stanju da piše duže od dvadesetak minuta, pa njegovi rukopisi zato obiluju vrlo kratkim uvidima, aforizmima i stavovima, umesto dužih filozofskih izlaganja. Da sve bude još teže, stalno se plašio da ne završi kao njegov otac.

Ipak, odvažuje se da započne svoja nomadska putovanja evropskim kontinentom, koja će i obeležiti ostatak njegovog, nazovimo to tako, zdravorazumskog života. Načet bolešću, životnim komplikacijama i samoćom, sam sa svojom neutoljivom žeđi za pronalaženjem odgovora, ulazio je u presudnu fazu u kojoj će stvoriti briljantna dela, uz užasnu cenu koju će za to platiti.

Čuven je njegov misaoni eksperiment za koji je verovao da svakome može da pomogne u preispitivanju životnih odluka, ne bi li sebi poboljšao život na osnovu već proživljenih iskustava. Eksperiment je baziran na pretpostavci poznatoj pod nazivom "*večno vraćanje istog*" (*ewige wiederkunft*), koja govori o univerzumu, odnosno celokupnoj egzistenciji baziranoj na cikličnom tipu energije koja se neprekidno ponavlja u svojoj pojavnosti. Centralna premisa zasniva se na tome da je materija u univerzumu konačna, da ona niti nastaje, niti nestaje, već samo prelazi iz jednog stanja u drugo, pri čemu je broj mogućih stanja matematički beskonačan. Odnosno, svaka forma biće ponovo ispoljena u skoro istom obliku bezbrojno puta, širom beskonačnih prostranstava prostor-vremena. No, Niče tu premisu predstavlja u malo izmenjenijoj formi, karakterističnoj za njegovu filozofiju:

Ukoliko bi vam neki vrag došapnuo da morate ponovo proživeti svoj život, iznova i iznova, a da se on ni malo ne razlikuje od prethodno proživljenog, zajedno sa svakim već iskušenim bolom i patnjom, ali i sa svim lepotama i zadovoljstvima, da li bi pred tog stvora pali i prokleli ga u besu, ili bi se, pak, povukli i u njemu prepoznali svog Boga, te da su sve njegove reči, kao takve, neoborive i božanske i da oko njih nema spora i rasprave?

Niče je verovao da stalno moramo proživljavati naše uspehe i neuspehe i da moramo biti duboko zahvalni zbog tog dara, jer je to najbolji način učenja i sticanja iskustva. To je draž života, jer jedno je uslovljeno drugim, i obratno. Kao što pijanista za klavirom uči kompoziciju neprekidnim ponavljanjem deonica u kojima greši i gde pokazuje nesigurnost, postepeno ih dovodeći do savršenstva, tako i mi moramo da naučimo da inkorporiramo naše greške, promašaje i tuge, jer sve one zajedno čini lepotu jedne celine. Jednog života. Da gradimo naše živote u kojima smo mi sami najveći heroji i vrhovni autoritet, jer se on ne nalazi nigde drugde do u nama. Tako gledano, patnja i greh nisu nešto zbog čega moramo biti iskupljeni ili nešto što nam mora biti oprosteno, kao što to hrišćanstvo nalaže, već naprotiv. Ili, pak, da po svaku cenu patnje moraju biti izbegnute, kako Šopenhauer veli. Već oba.

Sve to je neminovno. I u tome nema ničeg lošeg.

Celinu moramo prigrliti, jer uspešan život zahteva rizik, žrtve, gubitke i patnju. Sve to potom otključava osećaj zadovoljstva i postignuća, kada znamo kojim smo putem koračali i koje smo prepreke premostili. Patnja je sastavni deo rasta čoveka, te nema potrebe rast opraštati. Naprotiv, on se slavi. Otud čuvena Ničeova mak-

sima da sve što te ne ubije može te samo učiniti jačim. I baš nju će u narednim godinama života imati priliku da testira do krajnjih granica na sopstvenoj koži, da proveri da li će stati iza svojih stavova i kada naiđe jedna od najtežih životnih oluja...

U proleće 1882. Niče biva obasjan idejom o napuštanju dotadašnjeg života u usamljenosti i potpunoj povučenosti od sveta, i to zarad ljubavi prema ženi kojom je bio, malo je to reći, opčinjen.

Ona je bila Lu Salome. Inteligentna i lepa nemačka filozofkinja ruskog porekla, zavedena njegovim snažnim i svežim idejama. Između njih je bila značajna razlika u godinama, Lu Salome je imala 21. kada su se upoznali, a Niče 38, ali ih je spajala stvarna ljubav i divljenje jedno prema drugom. Zajedničko im je bilo to što su kao deca rano izgubili očeve i što ih je to navelo na slične nedoumice i sumnje u veru.

Niče u Lu vidi izuzetno nadarenu ženu i u zanosu zaljubljenosti je prosi, iako zna da je ona verovatno poslednja osoba na svetu koja želi konvencionalnu vezu i brak. I biva odbijen.

Lu je bila jedinstvena žena vatrenog duha koja nije želela da se, kako je govorila, "zarobi u viktorijanski model života", te se zaklela da nikada neće biti ničija žena, što će sticajem okolnosti kasnije prekršiti.

Povrh svega, Ničeova sestra iz zavisti prenosi njihovoj majci da je Niče *za tom ženom izgubio glavu*, te da je zbog poniznog načina na koji se postavio pred Lu on sramota za njihovog pokojnog oca. Majka Fransiska na to odgovara gađenjem prema Niče, potvrđujući da je Fridrih sramota za njihovu porodicu. Tako je veza između njega i Lu Salome bila razorena, a Niče još jednom skrhan i bačen u tešku depresiju. Usledio je najteži period u životu, tokom koga će testirati sopstvenu filozofiju bola i patnje i pokušati da ih prevaziđe i kanališe u nešto više, da nalet intenzivnih emocija preusmeri i proba da ovlada vihorom melanholije.

Tih godina dela mu se slabo prodaju što još više pogoršava njegovo psihičko stanje i često ga dovodi na ivicu samoubistva. Govorio je da crpi poslednje atome snage u borbi da pregura najmračniji period života i da mu je hitno potrebno neko *alhemijsko čudo* ne bi li blato u kojem balulja u poslednjem času mogao da pretvori u zlato.

I, najzad, usred gorke patnje smogao je snagu i započeo pisanje nove knjige, što će ga uveriti da je on sam taj alhemičar koji mu je preko potreban. To delo iz perioda najveće skrhanosti danas se smatra njegovim najvećim napisanim - "Tako je govorio Zaratustra" (*Also sprach Zarathustra*). Delo koje je ostavilo nemerljiv uticaj na

čitav niz drugih velikih umova poput Štrausa, Džojlsa, Kafke, Jejtsa, Kamija.

Pišući "Tako je govorio Zaratustra" Niče je, na određeni način, pisao parodiju *Biblije*. Mistični lik Zaratustre je koncept po kome će zauvek biti najviše upamćen, koncept *Natčoveka* (*Übermensch*). Knjiga govori o potrebi prevazilaženja samog sebe, kroz proces, originalno nazvan - *Selbstüberwindung*, odnosno putem samoprevazilaženja nagona koji žele da ovladaju bićem, a potpuno je jasno da kroz lik Zaratustre Niče govori o sebi u trećem licu. Zbog razmatranja i pitanja koja su u knjizi postavljena, to je jedno od najznačajnijih svetskih filozofskih dela, a stil pisanja nedvosmisleno svrstava Zaratustru među dragulje svetske književnosti.

Zaratustra je nemačka verzija imena persijskog proroka Zoroastra (*Zarathuštra*), navodnog osnivača zoroastrizma, koji je jako uticao na judaizam, a zatim i hrišćanstvo. Niče prikazuje novog i drugačijeg Zaratustru, koji tradicionalni (hrišćanski) moral obrće za 180 stepeni.

Delo počinje silaskom proroka Zaratustre s planine u nameri da sa ljudima razgovara o onome što će se uskoro neminovno dogoditi. On želi da objavi da je Bog mrtav i da je hrišćanstvo kao religija i skup normi prevaziđeno, te da je ljudima potreban novi skup moralnih načela po kojima će dalje živeti.

On naglašava krucijalno pitanje: - *Ko je Čovek?* - i zahteva novi pristup. Novi odgovor. Ali niko ne sluša šta Zaratustra govori.

Zaratustra razgovara sa nekim čovekom i zatim se pita: „Je li moguće da ljudi još ne znaju da je Bog mrtav?”

Izuzetno je važno znati da *Natčovek* o kome se u knjizi govori nije biološki koncept, kako su neki potonji pokušali da ovu filozofiju predstave, posebno nakon njegove smrti. Nije reč o nekoj nadmoćnoj rasi, već je *Natčovek* neko ko više nije zavisao od spoljnjih i nametnutih uticaja i ciljeva društva. Ili, pak, roditelja, religije. To je neko ko je spreman da samom sebi postavi jasne, iskrene i realne ciljeve sopstvenog rasta. *Natčovek* je neko ko radost života ne vidi u transcendentnosti i uzvišenosti Boga, već tu iskru pronalazi u sebi, u svom biću. U dubini svoje duše. Do tog mesta se ne stiže nekim univerzalnim pravcem kome bi svi trebalo da težimo, nema univerzalnih pravila i smernica na ličnom putu. Niče se gnuša potrebe čoveka da svoj smisao traži u tuđem herojstvu, jer je svako od nas heroj spreman za neverovatna dela i herojske visine. Svakodnevni čovek sreću uviđa u kontrastu s bolom, tugom, dok *Natčovek* sreću vidi u težnji ka višim ciljevima bića. Ciljevima pojedinca. Zato je tuga sastavni deo sreće na putu *Natčoveka*.

Kao što sletanje helikopterom na vrh planine neće alpinisti dati isti osećaj ispunjenosti, zadovoljstva i sreće kao kada taj vrh osvaja danima, nedeljama, korak po korak, kroz nedaće i izazove koji ga prate na tom putu, tako i čovek kroz muku i istrajnost mora da generiše sopstvenu sreću. Tek prevazilažnjem prepreka on zaista postaje srećan i zadovoljan. Postaje ispunjen. Jer sreća nikako nije puko zadovoljstvo, već se kroz borbu i bol omogućava sreći da *zaista prodiše*. Dve knjige koje je objavio posle *Zaratustre* nisu naišle na dobar prijem u javnosti, a izdavači su ih okarakterisali kao "*krajnje opasno štivo*", pa je Niče sam morao da finansira štampanje. "*S one strane dobra i zla*" (*Jenseits von Gut und Böse*) i "*Genealogija morala*" (*Zur Genealogie der Moral*) oslikavaju njegovo duboko zaprepašćenje upornošću hrišćanskog morala da se održi dominantnim.

Stvar je bila u tome što su mnogi ljudi XIX veka, koji su odbacili veru, ipak zadržali neke njene vrednosti po kojima su i dalje živeli, što je za Niče bilo ravno katastrofi. Jer, time što više nisu bili pod autoritetom hrišćanskih načela osećali su se apsolutno slobodni u svojim subjektivnim i proizvoljnim tumačnjima. Odbacivanjem vere izgubili su viši autoritet koji ih je do tada sprečavao da svoju volju smatraju neprikošnovenom, što ih je sada činilo izuzetno opasnim po ostatak čovečanstva.

Knjigom "*S one strane dobra i zla*" Niče započinje intenzivnu kampanju protiv hrišćanstva u potpunosti, naglašavajući da se osnova hrišćanstva zasniva na mržnji i poništavanju osnove ljudske prirode, na autodestrukciji ličnosti. Čovek prirodno poseduje različite instinkte i nagone, seksualne (reprodukcija), agresivne (odbrana od opasnosti), dominantne itd; sve njih hrišćanstvo u potpunosti osuđuje, odbacuje i nagoneći čoveka da ih potiskuje i ignoriše, u stvari ga konfrontira sa Bogom. To ljude često vodi do granice pucanja, do fatalnih posledica po ljudsku psihu.

Hrišćanstvo uči samokažnjavanju i autodestrukciji, mržnji prema samima sebi i prema suštini koja nas čini živim bićima, ljudima. To je centar Ničeove oštre kritike hrišćanstva.

Moral hrišćanstva za njega je moral robova, jer su robovi u vreme starog Rima bili ono slabo tkivo društva kome je bila potrebna takva religija koja će ih održavati da izdrže u toj teškoj, potlačenoj poziciji, ali ih neće previše osnaživati. Robovima je tako slabost prodavana kao snaga. Osnovne vrednosti hrišćanstva, poput poniznosti, siromaštva i blagosti, bile su isključivo predodređene za *najslabije elemente društva*, a onog trena kada su trijumfovale i postale uni-

verzalne civilizacijske vrednosti, čitav svet su uvele u stanje opšteg mediokritetstva.

Ovde se nalazi najtananija nijansa tumačenja Ničeovih stavova. On jasno naglašava da ne potcenjuje slabe i siromašne, niti išta ima protiv njih, ali da ih se slabost ne sme uzdizati u nebesa i da ne smeju biti postavljeni kao primer svima, što upravo hrišćanstvo radi. Društvo ne treba na njih da se ugleda, jer se time diktira fatalni mentalitet koji se usađuje u bit društva i postaje sastavni deo bića svakog pojedinca od najranije mladosti. Tako se društvo permanentno oslabljuje i čini ranjivim, što potom otvara mnoge mogućnosti za manipulaciju masom. Zato se Niče masama obraća kao krdu životinja, kome je vizija ograničena i kojim se lako upravlja. Nasuprot tome, ukoliko čovečanstvo želi da opstane, da se razvija i prosperira, mora da generiše velike ličnosti koje ne smeju, od najranijeg doba, biti unazađene kompleksom niže vrednosti.

Nasuprot hrišćanskom moralu, moralu potlačenog (*Sklavenmoral*), Niče navodi tzv. gospodarski moral, posebno još iz perioda antičke Grčke i Rima. Ljudi tih doba su kroz svoja božanstva slavili, u stvari, sebe i svoja dostignuća. Veliki antički ratnik mogao je obožavati Aresa, boga ratovanja, ali je time on obožavao sebe i svoje uspehe, svoju pojavu i dela. Dakle, vladari i vlastela imali su svoju afirmativnu religiju koja ih uzdiže u njihovim delima, dok su u isto vreme robovi tog društva imali svoje hrišćanstvo koje im poriče sopstvenu prirodu, ne dozvoljavajući im mir sa samima sobom, degradirajući ih. Niče je zato bio apsolutno uveren da je posthrišćanskoj budućnosti neophodna revizija moralnih načela i da novi moral treba svog zakonodavca. U toj ulozi on vidi sebe, kao lučonošu *novog eona*, pred kojim je njegov *magnum opus* u nastajanju, kojim predstavlja novi sistem i popunjava zjapeća praznina koja preta da proguta čitavo čovečanstvo.

Ali to nije dočekao.

Početakom 1888. zdravstveno stanje i um rapidno ga izdaju. To se najbolje vidi po sadržaju pisama iz tog perioda koja su sačuvana i u kojima se jasno uočava njegov postepeni gubitak razuma. Tu su pisma koja je slao Bizmarku, najmoćnijem državniku tadašnje Prusije, koja je potpisivao kao "*Antihrist*" ili - *onaj razapeti*. U drugima, sebe predstavlja Dionisom.

Obuzimaju ga megalomanski porivi i gone da na sva zvona obznanjuje kako priprema *finalni čin kojim će podeliti čitavo čovečanstvo*. U svojoj kući u naletu ekstaze nag pomahnitalo svira klavir, oponašajući dionizijske orgije...

Krešendo ubrzo nastupa na gradskom trgu u Torinu (*Piazza Carlo Alberto*) kada, ugledavši kočijaša koji krvnički bičuje zaprežnog konja,

pritrčava nesrećnoj životinji i oberučke je grli uzvikujući: - *Razumem te!*

I očiju punih suza kolabira.

On koji se gnušao olakog sažaljenja, baš time okončava svoj put.

Bio je to poslednji čin čoveka koji je tog momenta izgubio razum i koji će preostale godine života provesti prikovan za krevet, potpuno degradiranih mentalnih kapaciteta. Uma koji se više nikada nije povratio.

Sedam dana nakon umnog sloma Fridrih Niče završava u mentalnoj bolnici i u 44. godini, verovatno jedan od najvećih umova ljudskog roda, prestaje da postoji. Svega godinu dana nakon literarnog i kreativnog vrhunca, objavljivanja čak četiri knjige, kada je isijavao naj-sjajnije svetlost svog bića... Tokom naredne decenije, do 1900. kada je preminuo, ništa više nije napisao.

U bljesku otkrovenja, samog je sebe dezintegrisao.

Pouzdan uzrok Ničeovog tragičnog i naglog pada u ambis ništavila ostao je nepoznat, iako se pominjalo da je sifilis pokrenuo lančanu reakciju koja je dovela do mentalnog kraha. Do pada onoga koji je čitavog života hrabro gledao u tamu ljudskih strahova i koje je pokušavao da razume, *razveže* i zabeleži za generacije koje dolaze. Na kraju, doživeo je sudbinu svoga oca, na još tragičniji način.

Igrom sudbine koja uvek ume da bude morbidna, po njegovom *gašenju*, dela mu dolaze u žižu javnosti, ali bez njega da nad tim upravlja. Starateljica mu je bila njegova sestra Elizabeta, koja ga je pretvorila u tužnu atrakciju pozivajući ljude da ga posmatraju kako zanemoćao i besvestan mumla prikovan za krevet. Pored prikupljanja svih njegovih dela, objavljenih i neobjavljenih, ona pronalazi i rukopise koji nikada nisu bili predviđeni za štampanje. Jedan takav kasnije dobija naziv "Volja za moć". Delo je imalo veliku ambiciju, jer u njemu Niče pokušava da preuredi čitav kolosalni sistem vrednosti Zapada, što smatra neophodnim u svojoj viziji post-hrišćanskog sveta i u sklopu svoje potrage za *novim moralom novog sveta*. Sveta lišenog hrišćanskog Boga, u kojem se čovek prvenstveno oslanja na sebe i svoje kapacitete. To je bio njegov konačni cilj.

Za razliku od Darvinove teorije evolucije po kojoj jedinka po svaku cenu mora da opstane, Niče, sa prezirom prema Darwinu, govori da je čoveku potrebno mnogo više od pukog preživljavanja. Da čovek mora da gađa visoko, da teži visokim ciljevima. Veliki, izuzetni Fridrih Niče neprestano traga za izuzetnošću u ljudima.

No, u poslednjem periodu života, pri zdravoj pameti, Niče je uočio određene probleme u svom

nedovršenom i nedorečenom delu i odlučuje da ovaj tekst ne objavi. On se oduvek snažno protivio svođenju sveta na jedan princip, ma koji god on bio, pa je verovatno uočio da se u ovom rukopisu upravo o tome radi, o svođenju na puku moć. Za njega je to bilo intelektualno nečisto i zato ovaj rad ostaje zatrpan u gomili papira i nacрта, među mnogim nedovoljno razrađenim idejama. Njegovo odustajanje od skice pod radnim nazivom "Volja za moć" vidi se i po načinu na koji se ophodio prema njoj. Papir na kome su bile te beleške, kasnije je koristio za pravljenje spiska namirnica za kupovinu, a kada se neko tako ophodi prema nekim svojim idejama, to dovoljno govori da li je želeo da ugledaju svetlost dana.

No, kako je poznato, taj rad kasnije je ipak objavljen. S razornim posledicama po društvo.

Nakon njegove smrti 1900. godine, Elizabeta počinje da objavljuje te beleške imenujući ih, sada zvanično, "Volja za moć" (*Der Wille zur Macht*). Istorijska je činjenica da je i lično intervenisala, menjala sadržaj tekstova i *korigovala ih* ne bi li oni bili što više po volji tadašnjoj nemačkoj političkoj vrhuški i time imali veću prođu kod izdavača kojima tekstovi Ničea nikada nisu bili omiljeni. A s obzirom na to da je Elizabeta u kasnijim godinama i otvoreno podržavala nacističku ideologiju, koja je u godinama nakon Velikog rata bila u vrtoglavom usponu, ona je strpljivo gradila kontakte s liderima nacističke partije Nemačke, da bi 1934. u svom domu ugostila čak i njenog lidera, nikog drugog do Adolfa Hitlera.

Nažalost, bila je izuzetno dobra u ulozi promoterke dela svog pokojnog brata, u čijoj je seneci živela čitavog života.

Već u drugoj polovini XX veka, u predratnom nemačkom društvu, Ničeova misao postaje dominantna, što se ponajviše ogledalo u realizaciji verovatno najozloglašnijeg nacističkog propagandnog filma koji je sam Hitler poručio. Tako u sloganima i masovnim ritualima nacističke mašinerije počinje da odzvanja Ničeova misao. "Trijumf volje" (*Triumph des Willens*). Film počinje kadrovima sletanja Hitlera na tlo, što je oponašanje simbolike Ničeovog lika Zaratuštre. To je bio simbol silaska *Natčoveka* sa visina među ljude. Među krdo. *Natčoveka* koji nudi novi sistem moralnih načela...

Da je Niče to doživeo, bio bi užasnut. Jer kako je rekao: Zlo ništa ne voli više od vakuma smisla. Praznine.

Apsolutno je jasno da Ničeov *Übermensch* nije trebalo da bude genetski *uzgajan* natčovek, već simbol ljudskog potencijala. Niče je otvoreno prezirao nacionalizam. Oštro se protivio antisemitizmu. Govorio je da čovek mora da pre-

pozna svoje nagone i time nadmaši svoja ograničenja.

Nacistički Niče bio je jedna užasna parodija.

Možda nam ideja o ubistvu Boga vek kasnije deluje preuveličano, jer se naš moderni svet još nije urušio pod sopstvenom težinom ili nam to samo naizgled tako izgleda, jer nemamo *ludi* Ničeov žar razmišljanja i njegovu egzotičnu maštu, pa nam gomila detalja pred očima promiče. Samim tim nismo ni svesni da uveliko buljimo u ambis koji je progutao najvećeg među nama. Njegovi poslednji uvidi govore nam da će tu zjapeću prazninu, taj vakum smisla, kako ga Niče naziva, ispuniti opšti kulturološki *overload*, kaos društva. Nered i prezasićenje ličnim izborima, koji će nam biti servirani u *udobnosti našeg nedelovanja* i mentale lenjosti. Sve kroz gomilu ponuđenih (opasnih) izbora i ispraznih vrednosti. Bez konkretnog smisla i utemeljenja. Generacije takvih ljudi Fridrih Niče naziva *poslednjim ljudima* i na njih gleda sa strašnim besom i prezirom, jer su to za njega ljudi koji su okrenuli leđa sučeljavanju ideja, stavova i ideala, životareći u zabludi životnog ispunjenja.

Ti poslednji ljudi daju sve od sebe da limitiraju doze tuge i zadovoljstva, jalovo pokušavajući da zauzdaju ona dva osnovna ljudska poriva i zavaravajući se da žive srećnim životima. Oni na nebu vide zvezde kao ideale i ljudske potencijale, no nemaju žara da ih dosegnu. Jedva da imaju moći i da trepnu. Da li je ovo opis našeg savremenog sveta?

Poslednji ljudi najveći Ničeov su strah, jer: *Ukoliko dovoljno dugo gledate ambis, ambis će se zagledati u vas.*

Originalno objavljeno:

arsmagine.com/objavljjivani-tekstovi/nice/

Radivoje Davidović

Falaši

OD KRALJICE OD SABE DO ODLASKA

U OBEĆANU ZEMLJU

U izdanju renomirane izdavačke kuće „Čigoja štampa“ iz Beograda pojavila se iz štampe prva knjiga objavljena u Srbiji o Falašima (Etiopski Jevreji). Autor knjige je Radivoje Davidović dugogodišnji istraživač Jevrejskog istorijskog muzeja i autor mnogih poznatih i nagrađenih knjiga iz istorije jevrejskog naroda. Rukopis za ovu knjigu dobio je treću nagradu na tradicionalnom 63. Nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština Srbije. Na 112 strana, kroz više poglavlja opisano je poreklo Falaša

iz vremena kraljice od Sabe i kralja Solomona, istorijski pregled, opis naselja, porodični i verski život, uticaj misionara i doprinos Žaka Faitloviča, Izjava rabina Ovadije Josefa, Operacije spasavanja (Mojšije, Saba, Solomon), Sakriveni Jevreji Etiopije, Život u Izraelu. Pored toga, knjiga obiluje velikim brojem kvalitetnih fotografija, rečnikom i bogatom korišćenom literaturom.

Falaši su bili deo velikog etiopskog carstva i bilo ih je pola miliona. Njihova istorija datira hiljadama godina unazad i njihovo poreklo je i dandanas misterija. Postoje mnoge legende o poreklu Falaša. Najpoznatija je ona o kralju Solomonu i kraljici od Sabe kao začetnicima legitimne etiopske kraljevske dinastije. Prema etiopskom nacionalnom epu *Kebra Nagast* (Slava kraljeva) oko hiljadu godina pre rođenja Hrista živela je kraljica od Sabe koju oni nazivaju Makeda, dok u prevodu „Starog zavjeta“ Đure Daničića pominje se kao carica Savska. Od četvrtog veka nove ere sebe nazivaju imenom *Beta Izrael* (Kuća Izraela). Predstavljaju jednu od najstarijih jevrejskih zajednica izvan Izraela. Od petnaestog veka poznati su kao *Falaši* što na etiopskom liturgijskom jeziku *gez* znači emigrant i asocira na nekog ko ne poseduje zemlju i društveno je inferioran. Ovo ime imali su do osamdesetih godina 20. veka, dok su živeli, uglavnom, u 500 slamnih koliba u selima severozapadne Etiopije. Danas se u stručnoj literaturi najčešće pominju kao etiopski Jevreji. Ubrajaju se u specifičnu jevrejsku zajednicu ljudi crne rase sa dosta različitim običajima u odnosu na druge Jevreje u svetu.

Misija aškenaškog poljskog Jevrejina Žaka Faitloviča (Jacques Faitlovich) imala je za cilj da do kraja rasvetli mit o izgubljenim plemenima (Falašima). Njega su nazivali „Ocem Falaša“, jer je uspeo u velikoj meri da upozna značajan deo jevrejskog sveta o njihovom teškom položaju u Etiopiji i pomogne im, ne samo u sakupljanju pomoći, nego i priznanju za Jevreje, iako nisu slavili sve jevrejske praznike i nisu poznavali hebrejski jezik, nisu znali za Kabalu i Talmud, što je bila posledica vekovne izolovanosti zemlje u kojoj su živeli. Faitlovič je uspeo više mladih iz falaške zajednice da pošalje u inostranstvo na školovanje, koji su se, po povratku u Etiopiju, bavili obrazovanjem najmlađih.

Uprkos tome što su bili stalno proganjani i prisiljavani na konverziju u hrišćanstvo, kao i činjenica da su živeli u neprijateljskom okruženju, njihova odlučnost za opstankom osnažila ih je da izdrže i

najteža iskušenja, naročito u srednjem veku, kada su u različitim periodima nekad bili vladari pojedinih delova zemlje među mnogobrojnim plemenima Etiopije, a nekad posle poraza u bitkama su se našli na margini i odvođeni u Egipat, gde su ih prodavali kao roblje na pijacama. Posebno je bila teška borba u 19. veku kada je, uz pristanak etiopskog vladara Tevodrosa II, došao veliki broj misionara s ciljem da ih preobrati u hrišćane. Tokom šezdesetogodišnjeg delovanja uspeli su samo oko 2000 Falaša da konvertuju, što je bio neznatan broj u odnosu na tadašnji broj falaške zajednice. Bio je to ujedno veliki neuspeh misionara čije delovanje se nastavilo i u 20. veku, sve do sedamdesetih godina kada su zabranjeni u Etiopiji.

Prvi problem bila je crna boja kože netipična za jevrejsku populaciju u svetu. Nepoznavanje post-rabinskog judaizma i jevrejskih praznika (Hanuka, Purim, Savuot) i drugih običaja još je više bila prepreka za njihovo priznanje. Slavili su Šabat, Pesah, Jom kipur, Sukot i imali su svoj praznik *Sigd*. Imali su svoju *Toru* (Petoknjžje) koju su nazivali *Orit* (Zakon) i verovali su u Mesiju. Sve to nije bilo dovoljno da ih priznaju. Novoosnovana država Izrael 1948. godine nije odmah priznala Falaše za Jevreje, mada je nastavila da održava kontakte sa njima putem obrazovanja. Opšti stav u Izraelu bio je u to vreme da oni nisu Jevreji i zbog toga nisu mogli odmah da se dosele na osnovu „Zakona o povratku“ u Obećanu zemlju. Usledili su mnogobrojni pritisci jevrejskih organizacija u svetu da bi sefardski jerusalimski rabin Ovadija Josef 1973. godine, na osnovu starih dokumenata u kojima piše da oni potiču iz plemena Dan, doneo odluku o njihovom priznanju. Bila je to istorijska odluka koja nije odmah priznata kod aškenaških Jevreja u Izraelu, ali su i oni na kraju to prihvatili. Posle toga usledio je preokret u stavovima izraelske vlade i javnog mnjenja. Veliki broj rabina u svetu ih je priznao za Jevreje.

Građanski rat u Etiopiji, zbog uvedene Dergove diktature i loša ekonomska politika, doveli su do velike gladi u Etiopiji koja je trajala od 1983. do 1985. godine. Etiopija je, inače, sklona suši i niko u to vreme nije mogao da predvidi njene razmere koja je prouzrokovala glad velikih razmera. Umrlo je oko milion ljudi. Situacija je bila dramatična u celoj zemlji, pogotovo u siromašnim selima. Mnogi su počeli ilegalno da napuštaju Etiopiju. Među njima bili su i Falaši. Izraelska vlada, Mosad i druge jevrejske organizacije pratile su svakoga dana stanje među falaškim stanovništvom i doneli odluku da zajedničku deluju u pogledu njihovog organizovanog spasavanja. Granice su bile strogo čuvane, tako da su Falaši koristili tajne prelaze da stignu do sudanskih izbegličkih kampova, gde su ih čekali agenti Mosada. Na ovom dramatičnom putovanju, koje je znalo da bude hiljadu kilometara pešačenja, njih 4500 je izgubilo život. Bila je to visoka cena na putu ka

jerusalimskim kapijama. Kasnije, u tri velike operacije nazvane Mojsije, Saba i Solomon uz pomoć američke vlade, desetine hiljada Falaša prevezeno je iz Sudana i Etiopije u mnogobrojne prihvatne centre u Izraelu. U Etiopiji se vodio građanski rat, pa su Izraelci plaćali tadašnjim vlastima velike iznose u novcu i oružju za dobijanje dozvole za prebacivanje Falaša u Izrael. U jednom avionu našlo se 1087 Falaša što je bio svetski rekord kada su civilni avioni u pitanju. Ova operacija se smatra za jednu od najspektakularnih u istoriji postojanja Mosada.

Dolaskom u Izrael, Falaši, odnosno etiopski Jevreji, nisu automatski dobili izraelsko državljanstvo. Prvo su morali da prođu simboličnu proveru konverzije u ortodoksnu judaizam, kako muškarci tako i žene. Žene su uranjivane u ritualna kupatila (mikve), a muškarci su naknadno ponovno simbolično obrezivani. Zbog tih obreda usledili su veliki protesti i izbile su demonstracije koje su trajale četrdeset dana u Jerusalimu. Pod velikim pritiskom odlučeno je da se ovakav vid konverzije obustavi. Ovi, kao i niz drugih problema, nastali su po dolasku u Izrael, od jezičke barijere do nepoverenja i tehnološkog „šoka“ u pogledu prilagođavanja savremenom načinu života, jer su bili smešteni u gradovima gde su se prvi put sreli sa električnim kućnim aparatima, liftovima i drugim tehničkim dostignućima. Zbog teških oblika depresije bilo je i samoubistava. Rečju, neki nisu mogli da se prilagode. Kod mlađe populacije to je išlo mnogo lakše. Velikom broju vlada Izraela je ponudila subvencije, obrazovanje, pomoć u zapošljavanju. Mnogi su dobili hebrejska imena,

Pojedinci u Izraelu ih zovu *Kuši*. To je pogrdna reč za ljude afričkog porekla i na hebrejskom znači crnac, mada se u davnoj prošlosti tako nazivao severni deo drevne Etiopije, a u Bibliji se ova reč pojavljuje mnogo puta. Etiopski Jevreji su često žrtve diskriminacije, što pokazuju ankete. Samo 25 posto Izraelaca želi da živi pored njih i brakovi između njih i drugih u Izraelu su veoma retka pojava. Demonstracija usled raznih vidova diskriminacije je bilo više puta (odbijanje primanja dobrovoljnih davalaca krvi, sukobi sa policijom, manje zarade u odnosu na druge manjine, problemi pri zapošljavanju i slično).

Ali i pored toga među njima ima dosta uspešnih. Prema poslednjem popisu u Izraelu ih ima oko 140 hiljada koji žive u mnogim gradovima. Uprkos svim nedaćama uspeli su da se nađu među mnogim uspešnim Izraelcima. Neki su postali ministri, ambasadori, zamenici gradonačelnika Tel Aviva, članovi izraelskog parlamenta, filmski reditelji, pisci, akademici, vrhunski sportisti. Titi Ajnau je postala mis Izraela 2013. godine, a Eden Alene predstavnica na Eurosongu u Holandiji 2021. godine.

Uprkos tome što je svakim danom sve više diplomiranih studenata iz porodica etiopskih Jevreja na fakultetima, stopa nezaposlenih je još uvek znatno

veća u ovoj zajednici nego u bilo kojoj drugoj jevrejskoj grupi u Izraelu. U 2005. godini iznosila je 65 procenata. Mlađe generacije obrazovane u Izraelu govore stalno o verskim predrasudama kada žele da nađu posao, jer potiču iz zajednice etiopskih Jevreja. U proseku zarađuju od 30 do 40 odsto manje od arapskih građana u Izraelu, iako su, takođe, manjinska grupa. Više od polovine njih živi ispod granice siromaštva, iako izraelska vlada ulaže značajna sredstva u njihovu integraciju, ali i pored toga postoje ozbiljne kulture i socijalnoekonomske razlike među njima i većinskog izraelskog društva.

Uprkos izvesnom napretku, njihova zajednica je marginalizovana i teško prihvaćena u elitnom društvu. U toj borbi uspeali su da njihov verski praznik *Sigd* bude proglašen nacionalnim praznikom Izraela. U Kirjat Jamu otvorili su prvi centar baštine etiopskih Jevreja. Univerzitet u Tel Avivu pokrenuo je program za proučavanje njihove verske knjige *Orit* (Tore) i njihovu kulturu dok su živeli u Etiopiji. Izraelska vlada i dalje ulaže sredstva za dolazak preostalih etiopskih Jevreja.

Oni koji žele da se dosele moraju prvo da dokažu da imaju familiju u Izraelu ili da imaju jevrejsko poreklo više generacija unazad. Ali ima i onih koji ne žele da dođu. Među njima je specifična falaška zajednica *Bal Ej* (Skriveni Jevreji). Više hiljada njih živi u okolini Adis Abebe. Sebe nazivaju zajednica *Beta Abraham* (Kuća Abrahamova). Odvojili su se od Falaša još u vreme velikih progona. Danas se bave raznim zanatima. Poštuju versku doktrinu, biblijske zakone o čistoti i pridržavaju se tradicije u judaizmu. Ne poznaju Talmud, ne slave Purim i Hanuku. imaju svoje tajne sinagoge koje čuvaju u planinama od neprijatelja. O njima je snimljen dokumentarni film u režiji Irene Orlanski, prikazan u mnogobrojnim jevrejskim zajednicama u svetu, a može se videti na YouTube kanalu.

U ovom broju

Ben Dror Jemini: *Industrija laži- Podrška transferu*

Miljenko Jergović: *Knjiga na ivritu*

Andrej Nikolaidis: *David Frankfurter iz Daruvara*

Narcisa Potežica: *Knjiga o Lei Deutsch*

Dražen Pekušić: *Fridrih Niče*

Radivoje Davidović: *Falaši*

Alia Mundi

Magazin za kulturnu raznolikost

<https://istocnibiser.wixsite.com/ibis>
<http://aliamundimagazin.wixsite.com/aliamundi>

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

http://balkansehara.com/prica1_2017.html

Istraživački i dokumentacijski centar

www.cendo.hr

Lamed

List za radoznale

Redakcija - *Ivan L Ninić*

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21

4226803 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ninic@bezeqint.net

<https://listzaradoznale.wixsite.com/lamed>

*Logo Lameda je rad slikarke
Simonide Perice Uth iz Vašingtona*